

Міністерство освіти та науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Дубовик Віталій Миколайович

**РЕАКЦІЯ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НА ГОЛОДОМОР
1932-1933 р.р.**

Напрямок підготовки: 014.03 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник

_____ О.В. Потехін
доктор історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та
методики навчання історичних
дисциплін

«___» _____ 20__ року

Виконавець

_____ В.М. Дубовик

«___» _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Аналіз історіографії.....	10
1.2. Характеристика джерел.....	21
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. РЕЦЕПЦІЯ ГОЛОДОМОРУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ у 30-ті – 80-ті роки ХХ ст.....	35
2.1. Реакція іноземних дипломатів на Голодомор в Україні 1932-1933 років.....	35
2.2. Тема Голодомору в Україні у громадській думці та пресі.....	46
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	56
3.1. Уявлення західного суспільства про Голодомор в Україні 1932-1933 років.....	56
3.2. Голодомор у міжнародному позиціюванні сучасної України.....	62
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	87

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична Партія Більшовиків

ДПУ – Державне політичне управління

КПБ(у) – Комуністична Партія Більшовиків (України)

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

СБУ – Служба безпеки України

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

УНС – Український Народний Союз

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

НРЕС – Український науково-дослідний та освітній центр вивчення

Голодомору (НРЕС in Ukraine)

ВСТУП

Актуальність теми. Голодомор у вітчизняній історії є наріжним каменем пам'яті, найвиразнішим символом злочинів комунізму та центральною історичною подією ХХ ст., яка спонукала до тотального переосмислення української історії як мінімум останніх трьох століть. Тема Голодомору в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. неодноразово ставала предметом як наукових так і суспільних дискусій розрахованих на широкий загал. Проте, ставлення українського суспільства до цього явища залишається неоднозначним.

Треба визнати, що й світова громадськість не одразу визнала Голодомор в Україні, яка довгий час вважалася житницею Європи, хоча повідомлення про ці події друкувалися в міжнародній пресі. Так, чи не перша ініціатива осмислення голоду як явища в стосунку до українського народу належить англійському журналісту М. Магеріджу. У своїх статтях в газеті *Manchester Guardian* (1933 р.) журналіст, але під псевдонімом, описав свої враження від поїздок Україною та Кубанню, розповівши про голод, однак не назвав конкретних цифр. У березні 1933 р. британський журналіст Г. Джонс нелегально проїхав Україною та зафіксував масову гибель серед селян від голоду про що повідомив у своїй статті «Тут немає хліба», яку передрукували у газетах *Manchester Guardian* і *New York Evening Post*.

У свою чергу, для недопущення поширення інформації про голод в УРСР, Радянська пропаганда підкупала журналістів, західних політиків, для них влаштовувалися показові прийоми, виділялися тисячі доларів на створення позитивного іміджу СРСР на міжнародній арені. Так В. Дюрарнті англо-американський журналіст, який впродовж 1922-1936 рр. очолював московське бюро газети «Нью-Йорк Таймс» та взяв у 1929 р. ексклюзивне інтерв'ю у Й. Сталіна, у статті «Росіяни недоїдають, але не голодують» заперечував Г. Джонсу щодо висновків про існування в УРСР голоду. З

часом візити іноземних журналістів та їхнє пересування територіями УРСР було повністю обмежене.

Візити іноземних дипломатичних представників відбувалися тільки по маршрутах показовими селами та колгоспами, до представників іноземних політиків не допускали «неблагонадійних громадян». Так, французький політик Е. Ерріо за результатами свого візиту до УРСР не підтвердив наявність голоду на цих територіях. Проте, у 2019 р. Центр досліджень визвольного руху та Архів СБУ опублікували колекцію документів «Іноземні дипломати про Голодомор 1932-1933 рр. в документах ОДПУ» у яких оприлюднено листи, донесення й повідомлення від дипломатичних установ, які висвітлюють реальне бачення цих подій іноземними дипломатичними представниками. Наприклад, німецький консул у листі до Міністерства закордонних справ Німеччини у 1933 р. писав: «...тепер вже встановлено, що катастрофа голоду сягнула всю Україну, і що винятками є райони, де ще наявний хліб. Судячи з наявних достовірних повідомлень, в українських селах померло від голоду 80% населення...». Японський консул Танака, після візиту республіками СРСР відзначив, що «українські селяни викликають порівняно з селянами інших республік жалюгідне враження своїм обідраним одягом та схудлими мощами», і це поряд з будівництвом фабрик та заводів на Донбасі.

Суттєвий вплив, на світову суспільну думку справили тексти західних авторів про Голодомор в Україні. У той же час у вітчизняній історіографії з'являлися перші праці, орієнтовані на англо-американську інтелектуальну традицію, із залученням напрацювань іноземних колег. Так, у 1983 р. в США сенатор Дж. Мейс та спеціальна комісія Конгресу з дослідження причини голодомору в Україні зробила висновок про штучний характер Голодомору. У 1986 р. у Великобританії було опубліковано документальну працю «Жнива скорботи» (Р. Конквест). Низку документальних публікацій про голод в Україні надруковано в країнах Західної Європи та Австралії, в т. ч. всесвітньо відому «Чорну книгу комунізму».

Варто зазначити, що фундаментальні роботи з історії Голодомору були написані ще в період браку джерел або ж в силу світоглядних позицій авторів, яким властиві численні неточності, історіографічні штампи та спрощення. Діаспорна публіцистика та історичні студії значною мірою слугували світоглядним орієнтиром для пострадянського українського суспільства. Саме в діаспорі зародилися історіографічні штампи, терміни та ідейні концепти, які потім поширились на материкову Україну і були часто використовувані національно орієнтованою частиною соціуму. Тому їх вивчення також необхідне для створення і розуміння складної мозаїки світових суспільних уявлень про Голодомор.

Наступні покоління західних дослідників, значно просунулись у розробці теми Голодомору в Україні порівняно не лише з попередниками, але й з українськими сучасниками. Проте, через заполітизованість даної теми сучасні інтерпретації часто сигналізують про відсутність відчуття специфіки української ситуації. Некритична модель сприйняття Великого голоду в Україні як найбільш легкозасвоювана широко пропагувалась та закріпилась у пострадянській Україні, а увійшовши до підручників з історії набула статусу близького до офіційного. Час зробив це травматичне явище майже буденним, а чутливість до нього заниженою. Такі обставини ставлять під сумнів релевантність тези про унікальність трагедії Голодомору державами світу.

Наукове вивчення сприйняття масштабної в історії трагедії українського народу потребує постановки цілої низки більш вузьких проблем, таких як: передумови та механізми формування офіційної політики пам'яті щодо голодомору в Радянському Союзі, її вплив на пострадянську суспільну думку; причини та характер відображення проблеми Голодомору в загальнодемократичному, міжнародному та українському дискурсі; внесок іноземних очевидців та зарубіжних дослідників Голодомору в Україні та їх вплив на розвиток міжнародних та вітчизняних студій.

У зв'язку з останніми подіями, які негативно позначилися на репутації керівництва Національного музею Голодомору-геноциду, за сприяння якого

було видано збірник «Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань» (2021 р.) де наводяться дані, які свідчать, що «комуністичний тоталітарний режим знищив 10 млн 500 тис. українців». Більшість сучасних науковців (С. Кульчицький, Л. Якубова, Л. Гриневич, Г. Боряк, С. Єсельчик, І. Патриляк, В. Мільчев, О. Гладун, Я. Грицак та ін.) заявили, що ці дані відверто сфальсифіковані та не мають жодного факту для їхнього підтвердження. Відповідно, штучне збільшення кількості жертв Голодомору 1932-1933 рр., перешкоджають конструктивній роботі зі збереження національної пам'яті українців.

Відповідно, навіть на сучасному етапі розвитку напрямків досліджень тема Голодомору 1932-1933 рр. не втрачає своєї актуальності та й надалі зазнає маніпуляцій та фальсифікацій, що впливає на міжнародний авторитет національної пам'яті України. Означене й уплинуло на вибір теми даного дослідження: «Реакція держав світу на Голодомор в Україні 1932-1933 рр.».

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексної систематизації історіографічних джерел, дослідити процес засвоєння Голодомору як ідейного та історичного явища в суспільній думці держав світу та пострадянській Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Охарактеризувати методологічні орієнтири та обґрунтувати понятійний апарат.
3. Визначити реакцію іноземних дипломатів на Голодомор в Україні 1932-1933 рр..
4. Виявити резонанс теми Голодомору в Україні у громадській думці та пресі.
5. Дослідити актуалізацію теми Голодомору в Україні в контексті дискурсу історичної пам'яті часів незалежності.

Об'єктом дослідження є процес світового дискурсу, який містить різні визначальні парадигми пізнання Голодомору 1932-1933 рр..

Предмет дослідження є реакція держав світу на Голодомор в Україні 1932-1933 рр.

Територіальні межі дослідження зумовлені історико-географічними особливостями досліджуваної теми, такими як територія УРСР станом у адміністративних кордонах 1932-1933 років. Історіографічно-географічний вимір передбачає аналіз джерел та наукових досліджень з теми Голодомору у всіх країнах світу.

Хронологічні рамки роботи окреслюють час від появи перших публікацій з теми Великого голоду, тобто з 1932 р., до 2020 р. Нижня хронологічна межа зумовлена початком формування джерельної бази історіографії Голодомору у 1932 р. дописів українських емігрантів, зарубіжних журналістів, свідків подій у періодиці. Верхня межа дослідження дає можливість розглянути найновіші праці з проблематики Голодомору, простежити динаміку дослідження теми, процес зародження, утвердження та заперечення існуючих історичних концепцій, появи нових дослідницьких ідей.

Методологічна основа роботи була визначена принципами історизму, об'єктивності та науковості, загальнонауковими та загальноісторичними методами, специфікою об'єкта і предмета роботи та обумовлена метою і завданнями даного дослідження.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що: виявлено та проаналізовано сюжети Голодомору 1932-1933 рр. у публіцистиці, міжнародних дискусіях та історіографії радянського та пострадянського часу; здійснена спроба вийти за межі практики, коли в історіографічних роботах висвітлювалася переважно сучасна література, а її початковий «діаспорний» етап, радянська та європейська історична думка з теми Голодомору виглядали своєрідним додатком; залучено в науковий обіг і виявлено значення новітніх історіографічних джерел, а також новітні праці

українських вчених, які ще не були предметом спеціального історіографічного дослідження; системно досліджено вклад іноземних дослідників не тільки у справу збереження і поширення в світі інформації про Великий голод в Україні, а й у розробку у 30-80-ті роки геноцидної концепції Голодомору.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали й висновки можуть бути корисними при підготовці та написанні наукових робіт студентами з актуальних проблем історії Голодомору в Україні, з національної політики і політики пам'яті в СРСР та Україні, при створенні узагальнюючих праць з історії України, історії суспільної думки.

Апробація результатів дослідження була здійснена на щорічній підсумковій науковій конференції СумДПУ ім. А. С. Макаренка (Суми, 2021).

Структура тексту роботи відповідає меті та завданням дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (124 позиція). Загальний обсяг – 88 с., з них основного тексту – 73 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інформаційна основа дослідження була сформована з літератури та джерел, які необхідних для усвідомлення загальних тенденцій та реконструкції контексту. З об'єктивних причин обсяг використаних джерел та літератури є обмеженим і не вміщує всього доступного різноманіття літератури про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні, кількість якої постійно зростає і відкриває нові аспекти досліджуваної нами проблеми. У зв'язку з цим джерельну базу формують праці, які залучені лише вибірково, зважаючи на їхню значну кількість і технічну доступність.

Виходячи зі специфіки досліджуваної теми, декілька блоків літератури, представлених в історіографії, можуть вважатися й джерелами, оскільки наукове вивчення розглянутої проблеми є невід'ємною складовою її відображення в суспільній думці. Мова йде про рецепції теми Голодомору в різних сферах суспільного життя в післявоєнний час.

1.1. Аналіз історіографії

Кількість літератури, якою необхідно оперувати в даній роботі, вимагає виокремити наступні історіографічні групи за ступенем наближеності до предмету дослідження:

- 1) література, присвячена вітчизняній рецепції Голодомору;
- 2) дослідження присвячені зарубіжній історіографії Голодомору.

Перша група представлена дослідженнями, які прямо чи опосередковано стосуються історії Голодомору 1932-1933 рр. на підрадянських територіях України. Даний масив наукових розвідок дозволив проаналізувати рівень вивченості та залученості конкретних аспектів теми, а також з'ясувати ступінь інтегрованості студій Голодомору до

загальноісторичного наративу, проаналізувати тогочасні академічні дискусії, що точилися навколо цієї проблеми.

У даному дослідженні здійснено спробу опиратися на історіографічні напрацювання створені в Україні часів Незалежності у зв'язку з їхньою незаангажованістю, можливостями застосування широкого спектру методів опрацювання та залучення актуальних, нових та вже відомих джерел, які представляють інтерес у контексті нашого дослідження. У меншій кількості залучено історіографію міжвоєнного та післявоєнного періодів, через неточності у трактуванні та обмеженості у доступі до достатньої кількості репрезентативної джерельної бази. Такі роботи страждали певною тенденційністю, а радянські українці, які пережили Голодомор, були ще не готові до відтворення свого найболючішого травматичного досвіду.

Проаналізуємо літературу, яка безпосередньо присвячена сучасній розробці історіографічних досліджень з історії Голодомору, яку включено до першої групи історіографії.

Вітчизняний історик, керівник Асоціації дослідження Голодоморів в Україні В. Марочко зазначив, що на 2013 р., у світі налічувалося близько 18 тис. публікацій з історії голоду в 1932-1933 рр., які зафіксовані бібліографами України [5]. За підрахунками, В. Гудзя [14], число наукових публікацій на 2018 р. вже перевищило 20 тис. Автор зазначає, що не кожна подія з історії України чи світової історії викликала за останні десятиліття такий інтерес науковців, як голод 1933 рр. в Україні, який на відміну від голоду, який у ті роки відбувся й у інших регіонах СРСР, науковці й політики називають Голодомором або геноцидом. Відповідно, такий інтерес до історії цих трагічних подій вітчизняної історії потребує систематизації та осмисленого аналізу всього комплексу наукових досліджень. У нашій роботі враховано, що за останні роки накопився значний комплекс історіографічної літератури, включно з сучасними монографіями та дисертаціями, які потребують окремого розгляду на рівні рефлексії історіографії історіографічних досліджень, що й представлено у даному розділі.

Короткий огляд відомого масиву наукової літератури з проблеми Голодомору здійснено в статті В. Калініченка та Є. Яценко «Історіографія голодомору 1932-1933 рр. в Україні» [24]. Дана стаття цікава уміщеною в ній джерельною базою, яка представлена працями дослідників української діаспори, вітчизняних та російських істориків, деяких американських вчених. Аналіз історіографічних джерел тут представлений за територіальними та хронологічними принципами: поділ на праці українських істориків діаспори, радянських істориків, українських істориків радянських часів і перших років незалежності. У хронологічному порядку виокремлено та прослідковано становлення сучасного концепту проблеми Голодомору. Варто зазначити, що дослідникам у статті не залучено праці провідних західних науковців та спеціалістів з питань історії СРСР.

У 2003 р. було опубліковано монографію присвячену історіографії Великого голоду «Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки» (ред. В. Смолій). Дана робота вважається однією з перших в історіографії комплексних наукових робіт академічного характеру з даної тематики. Проте деякі дослідники вважають, що монографія не змогла охопити всієї проблематики теми [10]. Монографія наповнена матеріалами, які висвітлюють особливості побудови історіографії (української, східно - та західноєвропейської), враховуючи художню літературу та образотворче мистецтво.

Особливо цікавою в контексті нашого дослідження є, уміщена в розглянутій вище монографії, стаття авторства В. Головка «Дослідження голоду 1933 року українськими істориками» [10], яка обґрунтовує процес становлення нової парадигми осмислення Голодомору у період від сприйняття радянської концепції дослідниками до їхньої переоцінки заідеологізованих підходів у розумінні історичного процесу. Автор аналізує наукову діяльність провідних вітчизняних істориків-спеціалістів з проблеми Голодомору: С. Кульчицького, В. Марочка, М. Панчука, Г. Касьянова, А. Шаблія, Ю. Шаповала, П. Панченка та ін. На думку В. Головка, у вивченні

тематики Голодомору сформувався новий науковий стандарт – ґрунтовне документальне дослідження, доповнене пошуком нових концептуальних підходів [10, с.132].

Праця В. Васильєва «Голод 1932-1933 рр. в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії» [5] стала спробою висвітлення сучасної історіографії голодомору. Автор пропонує періодизацію історіографії Голодомору ґрунтуючись на основі розвитку та зміни концептуальних підходів істориків до тлумачення основних подій 1932-1933 рр.: кінець 1980-х – початок 1990-х рр.; середина 1990-х рр.; кінець 1990-х – початок 2000 рр. Автором здійснено короткий огляд кожного етапу та виділено ключові тенденції розвитку історіографії (розширення кількості та доступності для дослідників кола наукових джерел, поява нових тем та напрямків наукових студій). Автор розглянув становлення сучасної історичної свідомості вітчизняних дослідників через зовнішні та внутрішні фактори впливу на них. Робота побудована на основі порівняльного методу дослідження, через який робиться спроба виявити загальні та специфічні наукові підходи, наголошуються на поглиблення зв'язку із зарубіжною наукою в напрямку застосування нових методик дослідження означеної теми.

Професор Я. Калакура в своїй статті «Новітня історіографія голодомору 1932-1933 років як геноцид українського народу: надбання і прорахунки» [23] здійснив огляд проблеми голодомору початку 1930-х років в історіографічному полі узагальнюючого характеру. У статті вчений дотримується власної періодизації історіографії Голодомору за наступними критеріями: поява нових підходів до дослідження причин і масштабів Голодомору включно з їхнім новим трактуванням; застосування оновлених та досконалих методів дослідження даної проблематики. Також Я. Калакура окреслює перспективні напрямки подальшої роботи в даній тематиці.

Л. Гриневич здійснила спробу аналізу провідних праць сучасних вітчизняних істориків, присвячених Голодомору в Україні. Авторка наголошує на заполітизованості даної теми та небезпеці розпалювання

міжетнічних суперечностей, що може призвести до ксенофобії та антисемітизму в інтерпретаціях голодомору в сучасній історичній науці. Нею виділено наступні особливості вітчизняної історіографії з даної проблеми: 1) тематики досліджень, яка ґрунтується на регіональному контексті; 2) підхід до вивчення проблеми голоду через аналіз колективізації та соціально-економічних, політико-ідеологічних особливостей; 3) спільна робота українських істориків та науковців діаспори з США та Канади. Концептуальний підхід до голоду як геноциду українського народу визнається провідним у вітчизняній історіографії [87].

Стаття В. Савельєва стала однією з перших робіт із зарубіжної історіографії голодомору «Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії», яка вийшла в 1990 р. в збірнику архівних документів та матеріалів «Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів» [60]. Автор здійснив аналіз тогочасної зарубіжної історичної літератури, присвяченої трагічним подіям 1932-1933 рр. в Україні. У статті досліджено декілька напрямків зарубіжної історіографії – західна радянологія та українська «нерадянська історіографія». У висновках В. Савельєв говорить про відсутність нових фактів та недостатність ресурсів що зменшують рівень наукової новизни в подальших дослідженнях західних істориків. Тому дослідники мають позбутися пропагандистських нашарувань для об'єктивності в оцінках трагічних подій 1932-1933 рр.

Для нашого дослідження дана стаття мала вагоме значення як перша спроба виваженої оцінки зарубіжної історіографії вітчизняними істориками ще в радянський час. Мета статті озвучена як висловлення офіційної позиції радянських науковців щодо проблемних напрямків дослідження голодомору, які активно досліджувались та поширювались у західному науковому співтоваристві (про антиселянську природу комуністичної доктрини, про головні мотиви та причини голодомору, антиукраїнську спрямованість аграрної політики сталінського керівництва та оцінку голодомору як акту геноциду українського народу).

Історіографічний аналіз зарубіжних наукових студій з проблеми Голодомору здійснено багатьма істориками, серед яких науковий співробітник Інституту історії НАНУ, доктор історичних наук, В. Марочко. Вченим було здійснено історіографічний аналіз праць російських істориків (В. Данилов, І. Зеленіна, М. Івницький, Д. Волкогонов, В. Цапліна, О. Осокіна, Н. Араловець, В. Кондрашина, Є. Осколкова) на основі проблемного підходу. Автор здійснив порівняння розкриття тем Голодомору у дослідженнях російських науковців та українських вчених, що дало можливість виділити пріоритетні напрямки їхньої історіографії, а саме: демографічні наслідки трагедії, причини та антиукраїнська спрямованість Голодомору [43]. Розкрито основні здобутки українських істориків діаспори, яким, на думку В. Марочко, належав пріоритет у вивченні даної проблематики. Вперше в рамках роботи одного автора було здійснено наукове історіографічне дослідження, де українська історична наука діаспори та західноєвропейська розглядаються як складові одного історіографічного процесу [44].

У статті «Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова та стара інтерпретація?» [43] В. Марочко охарактеризував тенденції в зарубіжній історичній науці (Р. Конквеста, Дж. Мейса, Ш. Мерля, А. Буллока, Р. Маннінга, Г. Рітгеншпорна, Ш. Фіцпатрік, М. Гільдермаєра, А. Хайнріха, А. Граціозі, С. Уїткрофта, Р. Девіса, В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, Є. Осколкова, В. Кондрашина, О. Осокіної, С. Куртуа, Г. Зімона та ін. У статті автор виділив декілька напрямків сучасної зарубіжної історіографії Голодомору, а саме: американська, європейська, російська. Історіографічний аналіз здійснюється на основі проблемно-хронологічного підходу. Автором виділено основні проблемні напрямки: 1) з'ясування мотивів, причин і наслідків (демографічних втрат) та виявлення антиукраїнської спрямованості Голодомору; 2) політико-правова оцінка Голодомору як акту геноциду українського народу. В. Марочком здійснено аналіз впливу праць Р. Конквеста та Дж. Мейса на зарубіжну історичну науку, розглянуто тему наукової критики означених дослідників зі сторони

німецьких, російських, англійських науковців та висловив власне бачення проблеми. На думку автора статті, зарубіжна наука має розгалужене трактування поняття «геноцид», що унеможливорює формування об'єктивної оцінки трагічних подій 1932-1933 рр. в Україні. Розглянуте дослідження містить фактологічні й теоретико-методологічні засади сучасної зарубіжної історіографії, дискусійні й недостатньо з'ясовані проблеми, що й становить цінність роботи.

Доктор історичних наук Г. Васильчук продовжив дослідження зарубіжної історіографії з проблеми Голодомору. Дослідник проаналізував основні концептуальні підходи до проблеми колективізації та розкуркулення на теренах УРСР. Вчений приходить до висновку, що для західних авторів загальною стала тенденція до певного зрівнювання наслідків голодомору в адміністративно-територіальних кордонах СРСР. Деякі з праць закордонних дослідників (М. Таугера, Ш. Фіцпатрік, Л. Віоли, Р. Маннінг, А. Граціозі, С. Мерля, С. Уїткрофта, Ш. Плаггенборга та ін.) є політологічними, а не історичними та ґрунтуються на трьох підходах до вивчення: модернізація, повсякденність та концепція тоталітаризму [6].

Для здійснення історіографічної оцінки Голодомору 1932-1933 рр. важливим є аналіз дисертаційних робіт, оскільки саме вони містять історіографічні огляди наукових праць вчених у рамках української історичної науки.

Однією з перших науково-кваліфікаційних робіт, які присвячені проблемам історіографії голодомору 1932-1933 рр., є дисертація А. Серпутько на тему «Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 років». Автор розкриває тенденції розвитку історіографії (вітчизняної та російської), притаманні закономірності формування історичних знань про Великий голод в Україні. Проте, хоча автор робить спробу подати узагальнено історіографію як українську так і російську, остання представлена частково. Окрім цього, на нашу думку, авторка подала дещо упереджене ставлення до подій 1932-1933 років, даний

контекст позначився на об'єктивності даного історіографічного дослідження [61].

Український історик Г. Касьянов у праці «Danse macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х)» (2010) є спробою дослідити Голодомор як одну з форм гранднративу українського минулого. Основним у дослідженні виступили не події 1932-1933 рр., а їхня інтерпретація у науковому, публіцистичному та політичному дискурсах кінця 1980- 2000-х рр.. Голод для автора роботи є ідеологічним конструктом, фрагментом історичної пам'яті. На прикладі розгляду даної проблематики автор проводить паралелі між колективною пам'яттю та історією, історичною наукою та політикою [26].

Варто звернути увагу на деяких російських істориків, досягненням яких було введення в науковий обіг значного масиву архівних документів, розгляд трагедії селянства в контексті російської політики ХХ ст. Зокрема, до такої плеяди дослідників можна віднести В. Кондрашина, одного з провідних спеціалістів з аграрної історії СРСР та радянського селянства періоду колективізації. В. Кондрашиним здійснено ґрунтовний аналіз наукових праць російських колег. Автор приходить до висновку, що демографічний аспект проблеми є найбільш досліджуваним [63]. Авторству вченого належить стаття-відповідь С. Кульчицькому «Чи був голод 1932-1933 рр. в Україні «ґеноцидом» українського народу?», яка розкриває основну концепцію «голоду-ґеноциду» в сучасній українській історіографії. Застосовуючи порівняльний метод в історіографічному аналізі, автор відповідно пояснює чому концепція «голоду-ґеноциду» не доведена науковцями: не існує прямої документальної бази, яка прямо вказує на ґеноцид; для Й. Сталіна національне питання не було важливим, а отже й термін ґеноцид, для якого національна дискримінація є ключовою, не доведений; основною метою було зміцнення колгоспного ладу та політичного режиму, а не винищення українців. У висновках В. Кондрашина на основі української історіографії

доводить, що, на його думку, документальна база концепції «голодомору-геноциду» не доводить її головної тези.

Цікавою спробою наукової співпраці українських та російських вчених став друк монографії «Современная российско-украинская историография голода 1932—1933 гг. в СССР» (2011) [63] з метою узагальнення накопиченого наукового досвіду. З української сторони було включено роботи С. Кульчицького, В. Васильєва, Г. Капустян та історика з діаспори Р. Сербіна. Російські напрацювання представляли роботи В. Кондрашина, К. Дроздова, Г. Корнилова та ін.. У свою чергу, російські дослідники не поділяли поглядів українських учених, тому робота ґрунтувалася на регіональних аспектах голоду в СРСР безпосередньо на території Росії. Проте внеском даної роботи вважається налагодження наукового діалогу та співпрацю між прихильниками різних історіографічних концепцій.

Щодо бібліографічного огляду досліджень присвячених зарубіжній історіографії Голодомору, то зупинимося на розгляді наступних. Для нашого дослідження особливої актуальності набувають збірки дипломатичних документів. Так, у 2008 р. співробітник Інституту історії Ягеллонського університету Я. Бруський сформував збірку матеріалів польської дипломатії про Великий голод в Україні [89]. Зміст праці складається з 236 неоприлюднених раніше, в тому числі із грифами таємності, документів за 1931–1934 роки, які включають звіти польських дипломатичних консульств у Харкові та Києві, які систематично відправлялися у Варшаву, окремі доповіді та листи, а також матеріали віденського видання брошури Е. Амменде «Чи мусить Росія голодувати?». У даних документах описано у якому продовольчому становищі перебувала Україна, у тому числі подано дані про міста які терпіли найбільшу скруту, про стан людей їхню масову смертність і людодіство, репресії влади тощо. Наприклад військовий аташе В. Харланд у рапорті до Головного штабу (28 червня 1933 р.) вказав «страшне опущення України» у порівнянні з московськими, зокрема, Центрально-чорноземними землями. В Україні «...все справляє враження опустошення, на пасовищах

тільки де-не-де малі групки худоби і коней»[89]. Ці дані сприяють науковому спростуванню тверджень західних та російських істориків, які при дослідженні голоду 1932–1933 рр. розглядають лише проблематику аграрної політики.

Науковці Торонтського університету підготували низку секретних архівних документів про комуністичний Голодомор, які зберігалися у Ватикані які українська діаспора надрукувала у бібліографічний покажчик книг на тему Великого голоду англійською мовою [118].

Реакція румунської влади на голод в Україні подана у виданні дипломатичних документів (2011 р.) де розкриті малодосліджені сторінки та спроби втечі селян від голоду [83]. Істориком та дипломатом В. Гузуном було опублікував 248 документів, які зберігалися в різних румунських архівах, серед яких дипломатичне листування з 20 закордонних представництв Румунії, у якому йшлося про донесення розвідувальних служб держав щодо голоду, які мали дипломатичні представництва в СРСР.

У 2013 р. А. Граціозі та І. Дмитришин видали у Швейцарії франкомовний, доповнений варіант видання «Листів з Харкова» – матеріалів про голод в Україні італійської дипломатії [101].

Оригінальні видання до 80-річчя Голодомору були підготовлені американськими науковцями. У одному зі збірників із серії східноєвропейських та євразійських студій, подано матеріали, які допомагають з'ясувати відмінність Голодомору в Україні від голоду в Ірландії ХІХ ст. та розкрити особливості сучасного інтерпретування цих трагічних сторінок історії. У збірнику також містяться статті С. Кульчицького, Г. Касьянова, Д. Марплза, розвідки Я. Янмаата (історія голоду в підручниках), О. Папаш (колективна травма в художньому фільмі: «Голод-33»), М. Кронін (усна історія та Великий голод), Я. Бруського (польські звіти про Голодомор). Ще одна збірка матеріалів «After the Holodomor: the enduring impact of the great famine on Ukraine» (2013) висвітлює тривалий руйнівний вплив на українське суспільство сталінського геноциду 30-х років [71].

В якості історіографічних джерел з історії Голодомору в Україні використовуються окремі узагальнюючі праці з дотичної тематики, кількість яких в останні роки значно зросла (в США, Росії та Румунії), що свідчить про зацікавленість темою.

Велике значення для нашого дослідження мають історіографічні джерела зарубіжних наукових конференцій з історії Великого голоду. Так, 10 листопада 2003 р. була опублікована спільна заява 36 країн світу у зв'язку з 70-річчям Голодомору 1932-1933 рр., офіційно прийнята на 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Проте варто зазначити, що у ній не йдеться про визнання Голодомору актом геноциду, про що йшлося у проекті документу. Очевидно, що Російська Федерація активно протидіяла даному ухваленню та й світова спільнота ще не готова була до такого формулювання, а українські дипломати не змогли довести Третьому комітету Генеральної Асамблеї, що радянський режим знищував саме українців. Тому для істориків та юристів залишалось поле роботи.

Таким чином, проаналізувавши історію вивчення історіографії Голодомору 1932-1933 рр., можемо зробити наступні висновки: враховуючи надзвичайно великий масив наукової літератури, яка присвячена проблематиці Голодомору в Україні, історіографічна складова залишається недостатньо розробленою з декількох причин: новітня історіографія Великого голоду - ще відносно «молоде» явище; представниками, які займалися дослідженням розвитку історичної думки щодо Голодомору 1932-1933 рр. в Україні були лише українській та російській науковці, у свою чергу західна історична наука практично не торкається даної проблеми, через особливості її розвитку. Дослідники європейської та англо-американської історіографії проблему Голодомору 1932-1933 рр. не виділяють в окремий напрямок досліджень, а розглядають в контексті економічної історії СРСР та аграрної історії Східної Європи; історіографічний аналіз російських та українських істориків, характеризується зверненням до джерел з метою обґрунтування власних концептуальних підходів до дослідження та

інтерпретації подій 1932-1933 років; особливостями російської історіографії є те, що голод у їхніх концепціях розглядається всупереч тезі про його штучно природу, спрямовану виключно проти українського народу. Українські вчені, у свою чергу відстоюють протилежні позиції з наголосом на концепцію голоду-геноциду; варто зазначити, що недостатній рівень вивченості англо-американської історіографії Голодомору 1932- 1933 рр. українською історичною наукою негативно позначається на залученні більшої кількості джерел.

1.2. Характеристика джерел

Аналіз особливостей формування джерельної бази з проблеми Голодомору 1932-1933 рр. засвідчив її достатню різноманітність для ґрунтовного дослідження теми. Для нашого дослідження залучено максимально доступну джерельну базу, враховуючи фізичну неможливість повного охоплення усіх нагальних джерел з даної теми, з акцентом на визначальні документи та теоретичні розробки. Означений підхід до вивчення джерельної бази дозволяє дослідити процес побудови міжнародної суспільної думки щодо Голодомору в Україні у всій його повноті, виявити провідні тенденції, вивчити певні закономірності розвитку історичної думки.

Аналізуючи загальноприйняті в наукових колах підходи до класифікації джерельної бази, у нашій роботі зупинимося на обґрунтуванні українських науковців [41], яке базується на поділі джерел за типами, видами та походженні джерела (рис. 1.1).

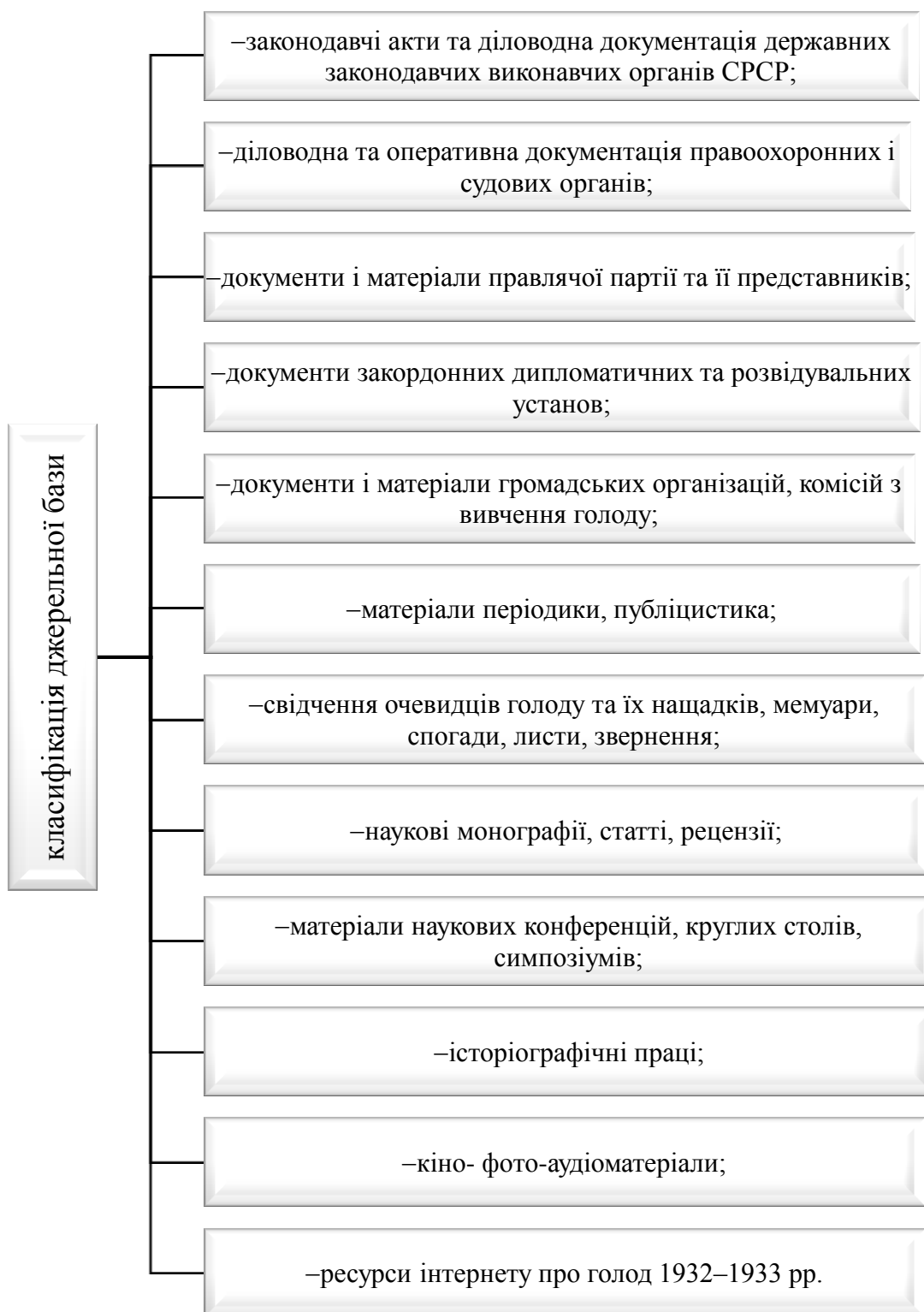

Рис. 1.1 Класифікація джерельної бази з проблематики Голодомору 1932-1933 рр.

У сучасній історіографії як спеціальній галузі історичної науки ще не вироблено універсальної системи класифікації історіографічних джерел, оскільки для кожного історичного періоду характерні специфічні різновиди

джерел. Під джерелами розуміємо сукупність матеріалів, необхідних для розуміння процесу розвитку певного історичного періоду, чи опрацювання певної історичної теми [44].

Дане дослідження ґрунтується на класифікації джерельної бази, яка визначає дослідницьку логіку, належність до певного виду джерела, походження (Автор чи колектив авторів), характер вміщених історіографічних фактів. Окрім традиційної для теорії джерелознавства класифікації доцільно зробити розподіл джерел за особливими критеріями. Оскільки дослідження спрямоване на вивчення суспільної думки, то в основу поділу джерел було покладено спосіб або засіб, яким вона була висловлена.

1. До першої групи джерел включено матеріали партійно-урядового походження та інші документи з історії Голодомору, які переважно складаються з архівних фондів, і до 1990 р. здебільшого зберігалися під грифом «секретно» та були недоступними науковцям. Для нашого дослідження інтерес представляють видання (збірники) у яких уміщено документальні джерела. Дослідження даних джерел дає можливість прослідкувати особливості процесу поповнення джерельної бази, переважно історіографії Голоду 1932-1933 рр. в Україні пострадянського періоду.

2. Важливу групу історичних та історіографічних джерел для нашого дослідження складають мемуари, щоденники, документальні повісті та збірки спогадів свідків голоду та їх нащадків. Дані матеріали та кореспонденція журналістів виступили в якості першоджерел на початку розробки теми Голодомору 1932-1933 рр. західними дослідниками, таким як Р. Конквест, Дж. Мейс, і правничою комісією на чолі з Я. Сандбергом. За допомогою наявної групи історичних джерел дослідники намагалися спростувати заперечення Голодомору. У пострадянську добу вітчизняні дослідники почали застосовувати метод фіксації «усної історії», яким свого часу користувалася комісія Дж. Мейса. Суть методу полягала у запису та обнародуванні спогадів тих, хто пережив Голодомор.

3. Наступну групу джерел склали матеріали наукових конференцій, семінарів, симпозіумів, «круглих столів» з тематики Голодомору, впорядковані в спеціалізовані збірники. Дані збірники служать певним джерелом, у яких, крім теоретичних виступів, нерідко вперше оприлюднювалися важливі документи і матеріали з історії Великого голоду. Цінність означених заходів, особливо міжнародних, у тому, що під час них дослідники Голодомору апробували результати власних досліджень в умовах наукової полеміки, визначали шляхи й методи свого наукового пошуку.

4. Бібліографічні покажчики та матеріали становлять окремі специфічні групи історіографічних джерел. Варто зазначити, що першочерговим у будь-якому дослідженні виступає бібліографічний перелік публікацій з тієї чи іншої тематики. Групування бібліографічних списків різних за обсягом та критеріями дає можливість досліджувати тему з урахуванням типологізації та систематизації дотичної до теми джерельної бази: дослідження теми будується шляхом опрацювання теми відповідно до процесу нарощування джерел через хронологічний чи географічний контекст походження чи включення джерела у певний покажчик. Для дослідження Голодомору 1932-1933 рр. даний вид джерел допомагає дослідити динаміку процесу, стан дослідженості чи визначити перспективи вивчення теми у вітчизняній та світовій науці.

5. Колективні та авторські праці, енциклопедії, довідники, присвячені подіям історії України певного періоду дають можливість науковцям досліджувати факти, події, дати чи процеси виходячи з загальних історичних процесів УРСР чи СРСР.

6. Монографії, присвячені розкриттю теми Голодомору в Україні (брошури та книги науково-популярного чи узагальнюючого характеру, які не містять фактологічного навантаження). Дані праці цінні для піднятої нами тематики через уміщені у них комплексні дослідження певного періоду, історичного процесу чи підсумки автора (або колективу авторів), які детально описують розроблену тематику.

7. Наукові статті. Даний вид джерел є найбільш опрацьованим масивом досліджень у нашій роботі. Статті допомогли вибудувати динаміку опрацювання теми Голодомору 1932-1933 рр. із залученням нових наукових робіт історичної, економічної та соціальної періодики останніх років випуску. Залучено нові історичні джерела, які частково або повністю ще не були раніше залучені на рівні комплексних наукових робіт присвячених Голодомору 1932-1933 рр.

8. Використано праці науково-публіцистичного та публіцистичного наративу з тематики Голодомору 1932-1933 рр., на їхній базі висвітлюється позиція політиків та громадських організацій щодо подій 1932-1933 рр. сприйняття їх громадянської спільнотою, реакція на ці події окремих діячів, установ. Дана група джерел представлена публікаціями в періодичних виданнях (кореспонденціями, полемічними виступами, заявами, зверненнями, відгуками тощо) та дозволяє встановити ступінь дискусійності тієї чи іншої інформації, пов'язаної з проблемою Голодомору, рефлексії на неї в Україні та світі.

У нашому дослідженні важливе місце відведено залученню до історіографічного аналізу дисертаційних досліджень та Авторефератів. Дисертаційні дослідження з проблем історії Голодомору 1932-1933 рр. вміщують великий обсяг матеріалів, у тому числі регіонального, стверджуючи імперативи концепції голоду-геноциду. Роботи, які присвячені історіографії (Г. Васильчук, С. Дровозюк, В. Коцур, К. Назарова та ін.) найбільш влучно сприяють пошуку сучасних науковців нових теоретичних та методологічних підходів, концептуальних інтерпретацій, тлумачень вже відомих чи нових історичних фактів. Роботи вітчизняних науковців, які долучилися до вивчення теми Голодомору 1932-1933 рр. включають не лише історичний профіль вивчення питання (А. Бахтін, Н. Бем, А. Булгакова, В. Головка О. Довбня, С. Маркова, Р. Подкур, а й зачіпають культурологічні, соціальні, психологічні, гендерні, медичні, демографічні та ін. проблеми Голодомору. (О. Кісь, Н. Тимошук, А. Яценко та ін.).

Отже, джерельна база наукової розробки теми Голодомору 1932-1933 рр. упродовж останніх 88 років зростала, розширювалася, якісно доповнювалася та класифікувалася наростаючими темпами. Варто враховувати, що основні групи джерел з дослідження Голодомору 1932-1933 рр. у радянський період ґрунтувалися на наявності у науковому обігу лише виступів комуністичної номенклатури, публікацій у пресі, збірників документів партії та уряду, статистичних матеріалів, довідників, енциклопедій тощо. Опрацювання теми Голодомору в монографіях і статтях науковцям було заборонено, навіть згадки про голод. Але процес накопичення історичних фактів про передумови, причини та наслідки так званих «продовольчих труднощів» все-таки друкувалися журналістами, письменниками та дисидентами.

Основу джерельної бази дослідження Голодомору у західному світі формували, насамперед, свідчення очевидців трагедії та кореспонденції журналістів, які друкувалися в періодичних виданнях іноземних часописів та української діаспори, публікації звернень та заяв українських і міжнародних об'єднань, гуртків, які висували проблеми українських територій на міжнародний рівень. Новий етап формування джерельної бази настав завдяки діяльності Комісії конгресу США та їхньою публікацією спогадів свідків голоду, оприлюднення матеріалів міжнародної правничої комісії, проведення міжнародних конференції з історії Голодомору, монографії Р. Конквеста «Жнива скорботи» та документального фільму за її мотивами, публікації дипломатичних звітів і т.д. Вказані заходи доносили до світової спільноти проблематику Голодомору в Україні та розширювали історіографічний комплекс джерел, необхідних для розробки теми [31].

Оприлюднення раніше засекречених радянських архівних фондів на зламі 80-90-х рр. та легалізація теми Великого голоду в період горбачовської перебудови відкрило доступ до вражаючих документів, які підтвердили акт геноциду здійснений на підрадянських українських землях.

Сформована та розміщена на Інтернет-платформах перша енциклопедія Голодомору, яку підготував професор В. Марочко [42;43; 44].

Процес розширення кола джерел з історії Голодомору віддзеркалює важливість даної теми для сучасної ситуації в Україні, яка актуалізує звернення до культурно-історичної спадщини народу, пошуку національної самоідентифікації особистості в умовах російської «гібридної війни».

У світі налічується понад 20 тис. публікацій з історії Голодомору, які зафіксовані українськими бібліографами. Проте зростаюча кількість обсягу історичних джерел з історії та історіографії голоду 1932-1933 рр., на нашу думку, надто випереджає ступінь обробки матеріалу та його систематизації. Це впливає на якість монографій, присвячених аналізу джерельної бази чи характеристиці здобутків світової історичної науки з проблеми Голодомору. У поточному розділі нами здійснено аналіз основних історичних джерел, залучена історіографічна база є репрезентативною для комплексного та всебічного висвітлення проблеми Голодомору в рамках даного дослідження. Джерелознавчий аналіз показує, що кількісний і якісний вимір такої бази дозволяє вирішувати поставлені наукові завдання.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

З метою вільного оперування необхідними поняттями та термінами в ході дослідження необхідно окреслити його понятійний апарат. Центральним для даної роботи є поняття «Голодомор» та «Геноцид». Розглянемо історію їх введення в науковий обіг. Великий голод 1932-1933 рр. не одразу отримав назву Голодомор.

Слов'янський іменник *golodomor* «мор, викликаний голодом, страждання від голоду, голодування», складений з коренів *golod* і *mor*, був відомий уже в західних і південних слов'ян (польськ. *głodomór*, *głodomora* «той, хто голодує»; чеськ. *hladomor* «голод», «той, хто голодує; в'язниця»;

сербськ. і хорв. gladòmor, gladòmora. «голод, мор, спричинений голодом») [113, с. 30].

В українській мові голодомор траплявся зрідка, переважно у художній літературі в значенні «голодуючий, бідак» (І. Франко, В. Макар). Іменники «голод» з похідними від нього вживалися у значенні «нестачі їжі». З другим компонентом «мор» або «мір» було здійснено український народний ікавізм [59].

На територіях підрадянської України тема Голоду і голодування населення була табуйована, не визнавався сам факт голоду, масштаби і причини замовчувалися. Тема Великого голоду почала піднімалася лише під час радянської «перебудови». На IX з'їзді письменників (1986 р.) І. Драч публічно вперше використав термін «Великий голод». У своїй доповіді, на партійних зборах київської організації Спілки письменників України, О. Мусяєнко використала термін «Голодомор» (1988 р.).

Проте, осмислення голоду у відношенні до населення українських підрадянських територій, у якості спланованого геноциду розпочали дослідники еміграції після Другої світової війни. Уперше назву голодомор на позначення навмисно організованого голоду використав письменник В. Барка в передмові «Від автора» до роману «Жовтий князь» (Нью-Йорк, 1963 р.). У 1960-1970 рр. термін голодомор у контексті геноциду населення потрапив до словників, праць дослідників та публіцистів здебільшого представників української діаспори [50, с. 678].

Після розпаду СРСР термін Голодомор використовували для позначення масової загибелі людей від голоду на території УРСР у 1921-1923 рр., 1932-1933 рр. та 1946-1947 рр.

Починаючи з середини 90-х вітчизняну методологію та термінологію дослідження Голодомору 1932-1933 рр. було розширено західною традицією шляхом залучення напрацювань американського дослідника геноциду Дж. Мейса.

Протягом 1990-2000 рр. в урядових документах, які стосувалися відзначення роковин Голодомору (починаючи з указу 1993 р.) та вшанування в останню суботу листопада «Дня пам'яті жертв голодоморів» (з 1998 р.), голодомор залишався загальною назвою. 7 листопада 2003 р. Голодомор уперше було вжито як термін (Holodomor) у міжнародних документах у спільній заяві країн-членів ООН на 58 Генеральній Асамблеї.

Варто зазначити, що методологія дослідження Голодомору як акту геноциду стала набувати актуальності в наукових колах вітчизняних та зарубіжних дослідників за часів президенства В. Ющенка (2005-2010 рр.) Так, ухваленням у листопаді 2006 р. Верховною Радою Закону «Про Голодомор 1932-1933 р. в Україні» термін Голодомор як назва закріпилася, з цього часу вона нерозривно зв'язана з політичним визначенням голоду як геноциду [26].

Розглянемо поняття геноцид, яке є поширеним і загальноживаним у сучасній історіографії та може використовуватись як синонім терміну «Голодомор» також і в даному разі. Запропонував та ввів до наукового обігу термін «геноцид» у 1943 р. юрист Р. Лемкін, який на початковому етапу розробки даного терміну вживав його щодо політики нацистів, спрямованої на знищення євреїв в роки Другої світової війни. Дане поняття ширше ніж Голодомор, який вважається одним з його проявів в історії. У радянській пресі та публіцистиці ця термінологія не була поширена. Але з середини 1980-х рр. починає фігурувати терміни «геноцид» [52] на означення переслідувань циган, євреїв та ін. народів нацистами. У резолюції, схваленій ГА ООН (1946 р.) вказано, що «відповідно до норм міжнародного права Геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ, і за здійснення якого основні винуватці і учасники піддаються покаранню» [16].

У 1985-1988 рр. комісія Конгресу США, яка займалася дослідженням голоду в Україні у своїх висновках наголосила, що «Йосиф Сталін та його оточення вчинили акт геноциду проти українського народу в 1932-1933 рр.».

Важливим елементом визнання Голодомору в Україні 1932-1933 рр. геноцидом українського народу на міжнародному рівні є визнання його в рамках таких міжнародних організацій як Рада Європа, Європарламент, ОБСЄ, Рада з прав людини ООН, ООН і т.д.

У контексті нашого дослідження варто визначити поняття «суспільна думка». Це поняття не є суто історичним, оскільки розглядається під кутом зору й інших дисциплін, зокрема соціології, психології, культурології, політології. Кожна з наук розглядає поняття «суспільна думка» під специфічним кутом зору. У даному дослідженні поняття «суспільна думка» нас цікавить як інструмент історичного аналізу. За визначенням М. Примуш, суспільна думка є особливим станом свідомості мас, який відображає домінуюче відношення позицію щодо актуальних питань, які значимі для суспільства [56].

У визначенні суспільної думки, запропонованого Л. Пушкарьовим, йдеться про усвідомлене та соціально значуще відображення реально існуючої та минулої дійсності (тобто соціального життя) у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей та поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т. д.) в даний час [57, с. 74-75].

Робочим у даному дослідженні запропонований А. Болебрухом підхід. Автор зазначає, що історія суспільної думки є самостійною науковою дисципліною (галуззю) та складовою частиною структури історичної науки, яка включає вивчення ставлення людей до нагальних проблем суспільства та пояснює їхні уявлення про бажані зміни в даному суспільстві [4, с. 17]. У своїй статті для «Історіографічного словника», А. Болебрух охарактеризував суспільну думку як сформовану оціночну систему поглядів людей відповідної історичної епохи (доби) щодо умов свого існування та соціальної діяльності. Згідно з Т. Литвиною, суспільна думка проявляється у твердженні, яке закріпилося та увійшло в структуру мислення людей, оформилося в своєрідний знак-символ, частину культури [39, с. 59].

У дослідженні світової суспільної думки певної епохи набуває актуальності розгляд поняття «історична культура». Зміст вищезначеного поняття було доцільно розкрито російською дослідницею Л. Репіною. Зокрема, в її публікації йдеться: «історична культура як предмет дослідження, пов'язана з вивченням історії уявлень про минуле» [58, с. 9]. Важливими для вивчення історичної культури авторка виокремлює: історичні міфи, ментальні стереотипи, повсякденну історичну свідомість та історичну пам'ять які подаються як сукупність рецепцій (думок) які стосуються певних подій, характеризують історичні постаті в ретроспективі та явищ історичного минулого.

Окрім вищезгаданої дефініції Л. Репіної для визначення поняття історична пам'ять розглянуто формулювання Л. Зашкільняка, який охарактеризував його як збереження індивідуального та колективного досвіду взаємин і формулювання на підставі означеного досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Автор поділяє історичну пам'ять на індивідуальну та колективну [20, с. 855]. Також, Л. Зашкільняк у своїй монографії, яка присвячена вивченню історії та історичної пам'яті, вказує, що пам'ять, це актуальний феномен соціальної групи, яку вона згуртовує, на відміну від історії, наголошуючи, скільки пам'ятей, скільки буде й соціальних груп [20, с. 859]

Політика пам'яті, за визначенням О. Міллера, – це сукупність різноманітних практик і норм, пов'язаних з регулюванням державною владою колективної пам'яті. Вони можуть втілюватись у комеморативних заходах, зведенні пам'ятників, вибудовуванні певної ієрархії історичних подій (в тому числі і політика «забування»), регулювання доступу до архівів, фінансування пріоритетних історичних досліджень та видань [48, с. 4].

Варто дати визначення поняттю публічна історія, під якою розуміємо комплекс засобів які сформовані з метою представлення наукового історичного знання широкій аудиторії та для формування знання про минуле в повсякденному житті [58, с. 63].

У нашому дослідженні залучено певну кількість діаспорної літератури, преси, публіцистики. Діаспорна література являє собою інтелектуальний продукт, створений українцями, які проживають за межами країни (в Західній Європі та Північній Америці), зокрема після Другої світової війни. Діаспорна інтелігенція та громадсько-політичні діячі діаспори групувалися навколо своїх історичних пріоритетів, що було спричинено їхньою не інтегрованістю до західного інтелектуального простору.

Поняття Захід або Західний світ у даному дослідженні вживається не стільки у контексті географічної характеристики, скільки у якості цивілізаційного конструкту, тобто частина світу, яка ґрунтується на ліберально-демократичному шлях розвитку. Держави західного світу називались також Західними демократіями. У радянській історіографії це був блок капіталістичних країн, які охоплюють країни Західної Європи, які знаходилися ліворуч від «залізної завіси» - члени НАТО. У пострадянський період – країни-члени Європейського Союзу, Велика Британія, скандинавські країни, дві країни північноамериканського континенту – США і Канада. До західних демократій, хоча це географічний парадокс, належать також Японія, Австралія, Республіка Корея, Республіка Китай (Тайвань). А от найстаріша демократія Азії – Індія у цю категорію не потрапляє.

У даному дослідженні залучено загальнонаукові методи (аналіз, синтез, дедукція, індукція, опис, пояснення, метод аналогій і т. д.) та загальноісторичні методи (ретроспективний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історичний опис, метод періодизації). Останні методи розглянемо детальніше. Ретроспективний метод у даній роботі був спрямований на аналіз радянського досвіду репрезентації та сприйняття Великого голоду на українських теренах з метою виокремлення відповідних елементів, які впливали та закріпилися в суспільній думці пострадянського суспільства. Аналіз розвитку та якісних змін, ідейно-політичних трансформацій, які були притаманними українському суспільству протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст., враховуючи суспільно-політичні процеси, що

сприяли актуалізації історії Голодомору в Україні, здійснено за допомогою історико-генетичного методу.

Для виокремлення історіографічних дискурсів з історії Голодомору 1932-1933 рр. на радянський, західний та діаспорний, тенденцій, притаманних кожному з них, використано історико-типологічний метод. Важливість даного методу у тому, що він допоміг розглянути означені тенденції у контексті сприйняття Голодомору 1932-1933 рр. у незалежній Україні.

Метод періодизації дозволив вибудувати хронологію осмислення та актуалізації теми Голодомору 1932-1933 рр. в міжнародній суспільній думці, на основі засобу її висловлювання (художній, публіцистичний чи науковий). Даний поділ не є точним, а етапи накладаються один на одного, проте він дозволив сформулювати уявлення про те, який жанр був домінуючий в репрезентації проблеми Великого голоду 1932-1933 рр. в певні відрізки досліджуваного періоду.

Аналіз джерел даного дослідження враховує специфіку впливу великого спектру факторів, які впливали на оцінки й судження людей в розглянутий період. До означеної категорії факторів відносимо цивілізаційну орієнтацію суспільства, яке перебувало під впливом відповідної політичної та соціокультурної ситуації, трансформацію суспільства й зумовлені цим нові культурні потреби та запити.

При аналізі текстів акцентовано увагу на ідейно-політичну орієнтацію авторів, передісторію та обставини супутні створенню кожного конкретного тексту, доступність текстів, умови поширення, історію публікації, а також реакцію, яку викликав текст.

Висвітлення тенденцій дослідження та визначення маловідомих проблем Великого голоду 1932-1933 рр. здійснено шляхом аналізу залучених історіографічних матеріалів, які стали найчисленнішою групою наукової літератури, присвяченої даній темі. Джерельна база зібрана в такий спосіб, щоб максимально представити різні шляхи впливу на суспільну думку

розглянутого періоду. Активно залучалися публіцистика та мемуарна література. Досягненню дослідницьких завдань сприяли обрані теоретико-методологічні орієнтири, принципи та підходи.

РОЗДІЛ 2

РЕЦЕПЦІЯ ГОЛОДОМОРУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ у 30-ті – 80-ті роки ХХ ст.

2.1. Реакція іноземних дипломатів на Голодомор в Україні 1932-1933 років

В Україні поширений міф: держави світу нічого не знали про Голодомор, у іншому разі були б певні дії, які мали б зупинити б звірства Й. Сталіна. Проте опубліковані та розсекречені за останні роки документи свідчать про фіксування гибелі українських селян унаслідок цілеспрямованої політики Кремля. Іноземні дипломати системно та послідовно доносили інформацію про ситуацію в Україні до своїх урядів. Доказами цьому стало оприлюднення документів зовнішньополітичних відомств, які включали рапорти, аналітичні доповіді, звіти, політичні огляди консулів таких країн, як: Італія, Німеччина, Великобританія, Польща, Чехословаччина, Норвегія, Швеція, Японія. Західна преса також активно оприлюднювала жахливі події та зафіксовані явища голоду в українських селах [51].

У 1986 р. Українсько-канадський дослідно-документаційний центр в Торонто офіційно звернувся до міжнародної наукової спільноти із пропозицією відшукати матеріали про Голодомор 1932-1933 рр. в архівах Німеччини, Італії та Великобританії. Документи були знайдені в усіх трьох країнах. Документи були представленими звітами дипломатичних місій представників Німеччини, Італії та Великобританії у Харкові й Києві [18]

У 1986 р. одним із фахових досліджень про Голодомор було висвітлення реакції світу на радянську політику. Так, Р. Сербин, британський науковець та А. Балавудер канадський дослідник наголошували на очевидних фактах фіксації Голодомору 1932-1933 рр. посилаючись на дані української діаспори. Проте, суспільство як Канади так і Британії не відреагувало на

надану науковцями інформацію. У цей час «на повістці дня» залишалися активно цитованими пресою радянські дані про відсутність голоду на землях УРСР. У совою чергу, Р. Сербин у пресі залучав свідчення дипломатів, які відвідували українські землі у цей час та фіксували «рукотворність» та національну спрямованість голодомору українських сіл та «розглядали як зброю у боротьбі проти... селян та неросіян» [18]

У 1988 році у Канаді та США колектив авторів (Б. Кордан, Л. Луцюк, М. Царинник) видав збірку де було залучено великий масив документів, свідчень, листів та заяв іноземних дипломатів та різних експертів, які стосувалися економічного становища не тільки українських земель, а й усіх територій де поширені ґрунти чорнозему й при цьому нівелювали фактами де смертність була набагато нижчою (Північне Причорномор'я). Тим самим автори збірки спростовували усталену в українській діаспорі думку про Великий голод як суто українську проблему та доводили факти скрутного становища селянства яке поширилося не тільки на українські землі, а й заліпило деякі території СРСР застосувавши економіко-географічний підхід до обґрунтування Голоду даного періоду. Відповідно, антиукраїнської спрямованості Голодомору радянської влади в даній праці не було висвітлено [115].

Також М. Царинник окремо опрацьовував та підготував до друку збірку документів які зберігалися у архівах Державного департаменту закордонних справ США [115].

У 1989 р. відомий італійський історик Італійські А. Граціозі зібрав та опублікував документи (всього 38), аналітичні дописи до міністерства Італії від італійського консула у Харкові С. Граденіго та інші матеріали. Деякі з цих матеріалів стали основою для доповідей на конференції в Торонто 1990 р., та згодом опубліковано у збірнику «Голод-геноцид в Україні 1932-1933: західні архіви, свідчення та нові дослідження» (2003). Дані документи включали свідчення італійського консула С. Граденіго з назвою доповідної записки «Голод і українська ситуація» (від 31 травня 1933 р.) де йдеться про

побут містян та загальний стан українських міст, велику кількість безпритульних людей та становище селянства, яке зазнавало терору від влади. Консул описував кількість побачених у Харкові жертв від голоду та як їх кожної ночі прибирали з вулиць. У підсумку консул зауважив, що це схоже на цілеспрямовані дії влади щодо влаштування етноциду проти українського населення. Також підтвердженням цьому італійський консул навів слова начальника ГПУ що це цілеспрямована заміна «етнографічного матеріалу» [110].

Про свідчення дипломатичних місій (американських, британських, німецьких, італійських) щодо проблеми Голодомору 1932-1933 рр. на українських територіях йшлося й у різних джерелознавчих збірниках та публікаціях 80-90-х рр. західних дослідників. Так, зокрема Я. Сандберг надрукував у 1990 р. у матеріали та документи зібрані Комісією Дж. Мейса [45]

У 1988 р., у збірнику «Український голод-голоко́ст: сталінський таємний геноцид 1932/33 семи мільйонів українських селян» [80], яку підготував емігрант з України Д. Злепко було зібрано свідчення та документи німецьких консулів. Даний збірник містив фотодокументи та листи з точними датами та фіксацією соціально-економічного становища українського селянства та містян 1933 рр. Так наприклад як йдеться у доповіді німецького відомчого з сільсько-господарських питань посольства Німеччини в СРСР О. Шіллера, від 18 вересня 1933 р., щодо цілі збору з селян зерна зазначено наступне: «за розпорядженням зверху» намагання влади «поставити селян голодом на коліна та схилити до праці у колгоспах» [80, с. 194-196].

Першочергово про дані події дізнавалися на прикордонних територіях Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини через межування з тогочасною Україною. До цих країн намагалися проникнути українські селяни-втікачі від голоду, про що доповідали прикордонні служби. Виходячи з цього, стає зрозумілим, що лідери іноземних держав отримували інформацію про події

та соціально-демографічну ситуацію, яка поширювалася на територію України 1932-1933 рр. [18].

У свою чергу Українська громада Європи організовано зверталася до урядів та міжнародних організацій, проте рішення за цими зверненнями дають зрозуміти, що прагматичний розрахунок співпраці з СРСР брали гору для більшості західних політиків [118].

Відвідавши Українські території Мер Ліона Е. Ерріо, офіційно заперечив факт голоду, чим викликав обурення в громадськості українців та свідків світової громадськості на Заході. Даний крок Е. Ерріо пояснюється його рішенням свідомо замовчувати ситуацію на українських територіях, з метою не нашкодити іміджу радянської країни під час його особистого сприяння налагодженню дружби і співробітництва Франції та СРСР. На противагу Е. Ерріо протилежну позицію демонструвала невелика кількість громадських діячів Європи, які сприяли висвітленню Голодомору 1932-1933 рр. (віденський єпископ, кардинал Т. Інніцер, генеральний секретар Конгресу європейських національних меншин Е. Амменде, а також головуєчий на засіданні Ради Ліги Націй прем'єр-міністр Норвегії Й. Мовінкель). Прем'єр-міністр Й. Мовінкель, дізнавшись про голод в Україні, увів «українське питання» до порядку денного Ради Ліги Націй. Звернення було надане від Українського громадського комітету рятунку голодуючих в Україні стосовно масового голоду та «голодової катастрофи» (М. Рудницька та Д. Левицький). Обговорення «українське питання» на засіданні Ради Ліги Націй тривало кілька годин. Проте, через делегацію Франції, яка мала дружні стосунки з СРСР, не пішли на ухвалення рішення про допомогу українцям та припинення політики СРСР. Зі свого боку Й. Мовінкель передав питання допомоги голодуючим в Україні до Міжнародного червоного хреста. Ліга Націй, залучила у 1934 р. до своїх лав СРСР [18].

До 85-их роковин Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, Центром досліджень визвольного руху спільно з Галузевим державним архівом СБУ опубліковано колекцію документів «Іноземні дипломати про Голодомор

1932-1933 в документах ОДПУ» [18]. Документи, які увійшли до цієї серії висвітлюють та фіксують соціально-економічне становище українських підрадянських земель від 1927 р. до 1937 р. У даних документах висвітлено версії представників консульств Японії та Німеччини у Одесі, Харкові та Києві причин голоду саме на цих територіях, та їхні наслідки. Деякі дипломати, наприклад Німеччини, намагалися вести статистику жертв Голодомору 1932-1933 рр., а також описано візит в Україну лідера партії радикал-соціалістів, колишнього прем'єр-міністра Франції Е. Ерріо.

Японський консул Танака після відвідин республік СРСР відзначив, що «українські селяни викликають порівняно з селянами інших республік жалюгідне враження своїм обідраним одягом та схудлими мощами», і це поряд з будівництвом гігантських розмірів фабрик, заводів та житла на Донбасі (Додаток В) [18].

Цінними для нашого дослідження є документи консульських відділів Посольства Німеччини, які розташовувалися у Москві та деяких містах Української РСР. Консули А. Хенке (Київ), Ф. Рот (Одеса), К. Вальтер (Харків) перебували в Україні зі службовими візитами, утому числі й німецькі вчені, дипломати з посольства та Берліна, які так само моніторили соціально-економічну ситуацію. Офіційно вони представляли нацистську Німеччину, а деякі дипломати були членами НСДПА. До службових обов'язків дипломатів Німеччини належали наступні: аналітичної або шпигунська діяльність, відвідування районів, які були включені до їхніх консульських територіальних повноважень, аналіз ситуації, інформування посольства, участь в офіційних зустрічах з радянським керівництвом [88].

Консул А. Хенке (Київ) який працював в Україні у 1933-1936 рр., згодом опублікував (1979 р.) спогади про цей період [88]. У своїх спогадах А. Хенке описав події, свідком яких йому довелося бути: системного фізичного винищення українських селян, вчених, освітян, літераторів. Савою роботу консул розпочав у квітні 1933 р., тобто в апогей Голодомору, займаючись справами «фольксдойче» та вирішуючи питання масових звернень про

допомогу. Німцям, які проживали на територіях України у цей час надавали кошти, які надходили через організацію «Брати у скруті» («Brüder in Not»), за радянськими даними це була «гітлерівська допомога голодуючим» [88, с. 13].

Вже 26 травня 1933 р. консул А. Хенке повідомляв посольство, що «голод в Україні значно посилюється протягом останніх тижнів... Особисто я при кожному виході в місто бачу, як люди падають від голоду й залишаються лежати на вулиці, а перехожі звикли до цього й не звертають особливої уваги». А. Хенке засвідчував як вантажівки кожного дня підбирали трупи людей з вулиць, проте померлих щоразу ставало більше, через селян, які добиралися до Києва за порятунком, але помирили. А. Хенке порівнював українські села з картинами Першої світової війни, такі ж спустошені та занедбані. До причин голоду А. Хенке відносив колективізацію, реквізиції хліба, індивідуалістську ментальність українських селян, яка вирізнялася від російських, ліквідацію інституту приватної власності на землю [88, с. 18].

Консул описав події, які передували приїзду до Києва Мера Ліона Е. Ерріо назвавши їх «генеральною репетицією за участю двірників», яка характеризувалася «метушнею одягнених у білий одяг людей, які снували вулицями з хлібними пакунками, прибирання вулиць від померлих та безпритульних». У своєму річному звіті консульства А. Хенке наголошує, що саме «голод визначає позицію уряду й настрої населення», а з іншого боку, «підсилює розбіжності між Москвою й Україною». Консул зазначив, що призначення П. Постишева ознаменувало для українців політику «боротьби проти українства» та «великоросійського комуністичного шовінізму». Будучи присутнім при делегації Е. Ерріо А. Хенке був здивований емоційним захопленням Мера Ліона «більшовицькими досягненнями в Україні», які «виглядали смішними на тлі реального стану справ» [88, с. 44].

Варто відзначити, що консул А. Хенке відзначився цілковитою зацікавленістю та соціально-психологічним аналізом ситуації, яку бачив. За його спостереженнями, територія голоду в трьох областях (Київській, Вінницькій та Чернігівській) охопила 12 млн. осіб, з яких 2,5 млн. померли.

Дипломат робив висновки, що діяльність радянської влади спрямована на пригнічення політичних настроїв та національних почуттів українців, підкреслюючи свою думку висловом одного з місцевих більшовиків: «Голодних ми не боїмося, для нас страшні ситі». Консул також з'ясував, що німецькі та польські меншини «бачать своє загальне майбутнє в союзі з українською більшістю після звільнення від влади більшовиків» [88, с. 59].

Німецький дипломат А. Хенке відвідував Харков, зустрічався з генеральним консулом К. Вальтером, польськими дипломатами у Києві. Консул приймав німецьких істориків, дослідників східноєвропейських проблем (О. Гойтч), німецькі журналісти (К. Мелерт, А. Юст), які займалися висвітленням подій тих років. Також консул спілкувався з радянською пресою, мав зустрічі з місцевою владою на різних урочистих вечорах. Зібрані дані та аналіз політичних настроїв суспільства, соціально-економічне становище з висновками відправляв до Берліну. Німецькі консули між собою постійно обмінювалися інформацією. Так, Консул Ф. Рот, який працював протягом 1929-1936 рр., також ретельно стежив за діяльністю радгоспів Одеської області. У своїх документах 4 січня 1933 р. дипломат засвідчив дані стану хлібозаготівель в області та зафіксував факти масового голоду населення й застосування репресій проти «саботажників» (депортація 500 селянських господарств). Вже у Рапорті від 14 березня 1933 р. Консул засвідчував факт голоду та масової смертності на території Одеської області [80, с. 170-173]. Ф. Рот також доповідав про перебування Е. Ерріо в Одесі, про відвідування колгоспу, колектив якого замість колгоспників був показово сформований з переодягнених працівників міліції та ДПУ. У річному звіті (грудень 1933 р.) Консул звітував про надання матеріальної й продовольчої допомоги німцям-колоністам [88, с. 67].

До причин голоду на цих територіях Ф. Рот відніс системні конфіскації хліба у населення. Також він фіксував сотні трупів на вулицях Одеси. Восени 1936 р. Ф. Рот зробив критичний огляд радянського фільму «Урожай», який був виготовлений для високопосадовців країн заходу. Сюжет фільму

змальовував фейкове заможне життя колгоспників, копиці хліба, отари овець, працівники, які відпочивають у санаторіях. Консульство Ф. Рота попереджало уряд Німеччини та доктора Й. Геббельса про те, що це «бутафорський фільм», тому що події, які спричинили «голодну катастрофу 1932-1933 рр.» забрала життя 6 млн осіб [13, 292–293].

Доповідні записки К. Вальтера, який очолював консульство в Харкові були опубліковані у 1988 р. українським істориком Д. Злепком та висвітлювали ситуацію голоду в столиці та області. Доповіді К. Вальтера вирізнялися від інших консулів своїм системним аналізом стану розвитку сільського господарства, промисловості, особливо довкола функціонування ХТЗ, а також настроїв населення та армії. Починаючи з листопада 1931 р. К. Вальтер надсилав звіти з вичерпним використанням радянської поточної статистики, яку брав з різних джерел, зосереджуючись на ролі України в економічному житті СРСР [13, с. 51-67, с. 110-113, с. 122]. Консул ретельно аналізував вплив колективізації на соціально-економічний стан села, прискіпливо порівнював врожайність та валовий збір зернових. У річному звіті (11 грудня) Генконсульства в Харкові з перших слів йшлося про катастрофічний голод, який радянська влада не помічає та заявляє про перемогу соціалістичного сільського господарства [13, с. 210]. У звітах консул завжди наголошував на «особливо критичному» стані села, про зафіксовані «великі жертви» серед селян, про катастрофічні наслідки колективізації, яка фактично зруйнувала уклад життя 22 млн українських селян. К. Вальтер виводить свою статистику підрахунку жертв голоду, де використовує визначення «мільйони смертей» [13, с. 222]. Дипломат порівняв ймовірну кількість жертв з кількістю убитих у Першій світовій війні, та вказав про надто «високу ціну» за комуністичні експерименти на селі.

Річний звіт за 1934 р. був присвячений «переселенню» столиці України з Харкова до Києва, та аналізу стану в якому опинилася українська культура, освіта, церква, бо процес зміни столиці супроводжувався колосальною

«кадровою чисткою» інтелігенції і частини партійної номенклатури. Дипломат висміював сталінське гасло – «Жити стало краще і веселіше», яке було абсурдним на фоні шести тисяч скарг від колгоспників. У річному звіті від 6 грудня 1936 р. К. Вальтер зазначив, що Україна «міцно вмонтована ціною чисельних жертв і руїни до Радянського Союзу», а голод 1932-1933 рр. був використаний владою для примушення селян підкоритися колгоспам та владі. Генконсул також зазначав, що в Україні «вже не існує загрози національного руху», позаяк заборонено українізацію та «українську народну самосвідомість», а тому «українець розгублений, – буде видавати себе, швидше за росіянина, ніж за українця, щоб уникнути підозри в націоналізмі» [1, с. 92]. Зазначав, що відтепер російська мова стає основною, а «радянський патріотизм набуває російських рис». Науково-теоретичний та політологічний рівень його узагальнень відрізнявся від інших німецьких дипломатів, з цієї причини за ним було встановлено агентурне стеження. Дипломат К. Вальтер володів вичерпною інформацією про відвідувачів готелю «Інтурист» у Харкові – 2 тис. іноземців, з них – 800 американців та 450 французів. Фіксував настрої населення України щодо «фашистської Німеччини» [18].

Таким чином, повідомлення німецьких дипломатів у 1930-х роках стосувалися не лише теми голоду, а й фіксували політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні, значення й роль якої постійно акцентувалася ними.

Варто зазначити, що навіть у перші місяці окупації українських територій нацистською Німеччиною спеціальних команд СС прийнялися за розслідування жертв Голодомору, особливо серед «фольксдойче». Статистику померлих від голоду німців обчислювала зондеркоманда «R», виконуючи завдання Г. Гімmlера, які уважно вивчали територію південних районів України, формували списки депортованих, репресованих і померлих від голоду («Verhungertenliste»), останні налічувалися десятками і сотнями [11, с. 154-527].

Інформація, яка надходила від іноземних дипломатів до їхніх урядів та стосувалася тематики голоду в Україні 1932-1933 рр. відбувалося таємно, проте дивним є факт офіційного замовчування Голодомору нацистським урядом після усіх зібраних фактів. Дипломатія замовчування була мотивованою. Зрозуміло, що А. Гітлер не йшов на передчасний конфлікт з СРСР, але фіксував кожен факт їхнього злочину (Додатки А, Б).

У 2008 р. співробітник Інституту історії Ягеллонського університету Я. Бруський видав збірку матеріалів польської дипломатії про Великий голод в Україні [89]. Основний зміст даної збірки склали 236 неоприлюднених раніше, у тому числі із грифами таємності, документів за 1931-1934 рр., які включають звіти польських дипломатичних консульств у Харкові та Києві, що систематично відправлялися у Варшаву, окремі доповіді та листи, а також матеріали віденського видання брошури Е. Амменде «Чи мусить Росія голодувати?». Дані документи містять інформацію про продовольче становище українських містян та сільського населення. Так, за свідченнями В. Харланда (військовий аташе), готуючи рапорт до Головного штабу, він описав побачене як «страшне опущення України у порівнянні з московськими, зокрема, Центрально-чорноземними землями. В Україні... все справляє враження опустошення, на пасовищах тільки де-не-де малі групки худоби і коней» (датовано 28.04.1933 р.) [119, с. 311]. Означені документи допомагають у академічних дискусіях щодо спростування деякою мірою усталеної історичної думки західних чи російських дослідників, у працях яких тема Голоду 1932–1933 рр. розглядаються у контексті централізованої загальносоюзної аграрної політики.

У Ватикані науковцями Торонтського університету було видано (2011 р.) секретні архівні документи Ватикану про Голодомор у підрадянській Україні [120].

Румунський історик В. Гузун (2011 р.) опублікував документи реакції румунської влади на голод в Україні [83]. Автор залучив до наукового обігу велику низку (близько 248 документів), які довгий час опрацьовував та

отримував з архівів Румунії. Ці матеріали стосувалися дипломатичного документообігу, прикордонних представництв, розвідки та донесень різних служб, які розміщувалися на території СРСР 1932-1934 рр. та могли фіксувати тогочасне становище українського населення.

Вітчизняний дослідник Ю. Шаповал присвятив свої праці залученню документів італійського посла в СРСР Б. Аттоліко, віце-консула Л. Сіркана, консула у Харкові С. Граденіго та інших іноземних дипломатів, тим самим розширивши вітчизняну історіографію новим масивом документів щодо фіксації на міжнародній арені подій Голодомору 1932-1933 рр. У його збірники документів потрапили доноси дипломатичні рапорти та донесення служби розвідки дипломатів Польщі, Італії, Німеччини, Британії, Японії [66; 67]. Згідно отриманих та опрацьованих даних, дослідник визначив супротивників, щодо яких була націлена політика керівництва СРСР на українських землях: перша – це селянство, яке не хотіло йти у колгоспи на пропонованих державою умовах та партійне керівництво, яке опинилося між голодним селянством та вимогами від керівництва партії виконувати плани хлібозаготівель [66].

Отже, реакція іноземних дипломатів на Голодомор в Україні 1932-1933 рр. має складну історію. Аналіз позиції політиків та дотичних дипломатичних джерел щодо визнання актів голоду на територіях України наводить на висновок про вплив геополітичної ситуації того часу. Дружні стосунки більшості країн заходу з СРСР впливали на процес обговорення й ухвалення позицій окремих країн, міжнародних та європейських інституцій, окремих політиків. Замовчування фактів, зокрема, консулами та політичними діячами Франції та Німеччини, представництва яких знаходилися в українських містах, а також підконтрольних їм країн, невтручання США та Великобританії, загальне політично заангажоване потурання діючій владі СРСР сприяло поглибленню наслідків трагедії Голодомору 1932-1933 рр.

2.2. Тема Голодомору в Україні у громадській думці та пресі

Вже на початку 1932 р. події, які свідчили про наростання голоду на українських землях, почали фіксувати закордонні журналісти та друкувати ці факти безпосередньо в періодичних виданнях Британії, США, Канади, Франції, Швейцарії та ін. країн. Більшість країн заходу не сприймали серйозно отриману про Голодомор 1932-1933 рр. інформацію, так як одним кранам були важливі економічні та політичні відносини з СРСР, інші, спостерігаючи обсяги радянського експорту зерна, зокрема й з українських територій, не вірили отриманим від журналістів даним. Широко використовувались проплачені Кремлем турне по регіонам СРСР знаменитих на той час постатей (Дж. Бернард Шоу, прем'єр Франції Е. Ерріо та ін.), які захоплено описували економічні та суспільні досягнення радянської влади, щасливе життя селян.

Початок процесу введення українського населення у примусовий голод вже на початку 1932 р. фіксували журналісти, які перебували з офіційними візитами в СРСР та отримали акредитацію на роботу у представництвах іноземних газет у Радянському Союзі. Проте варто зазначити, що діяльність кожного іноземця, а особливо іноземного журналіста, знаходилася під суворим наглядом правоохоронних органів СРСР. Відповідно журналісти не могли повноцінно передати всю отриману інформацію, яку збирали з першоджерел.

Так, наприклад кореспондент газети «Манчестер Гардіанн» М. Маггерідж, зібравши свідчення голоду на українських територіях одним з перших, описав наступне «Коли я відвідав Україну і Північний Кавказ, то всюди бачив те, що схоже на війну між селянами і урядом... З одного боку, мільйони голодних і опухлих із голоду селян... З другого боку, озброєні вояки ГПУ, що виконують наказ уряду. Вони йшли... забирали все, що хоч як-небудь надавалося на харчі... Найурожайніші терени перетворені на пустелі. Хліб здобути було важче, ніж найбільшу славу...» [105]. Пізніше, автор

надрукує статтю та книжку під назвою «Зима в Москві» [107] де у сатиричному стилі описав політику Радянського Союзу щодо українських територій та відношення до села.

Однією із важливих постатей для нашого дослідження є британський журналіст Г. Джонс [92], [94], який, відвідавши українські міста та села, на увесь західний світ на прес-конференції у березні 1933 р. заявив та надав беззаперечні докази особисто побачених жахів, яких зазнають українці від політики колективізації та 5-річного плану Й. Сталіна (вилучення у селян землі, худоби, масове розкуркулення, колгоспи, насильницьке вилучення всієї їжі у селян) [93]. Доповідаючи на влаштованій Каліфорнійським Інститутом світових справ конференції (грудень 1934 р.), Г. Джонс визнав реалізовану 5-річну програму колективізації «передвісницею голоду, а вигнання п'яти мільйонів куркулів - одним із найжорстокіших злочинів у європейській історії» [85]. Зібрані Г. Джонсом факти друкувалися у 1935 р. у газетах та журналах «Нью Йорк Америкен», «Санді Америкен», «Лос-Анжелес ікзамінер». Г. Джонс наводив слова очевидців (селян та містян), з якими спілкувався подорожуючи Україною: «Це – не помилка природи. Це – провина комуністів. Вони забрали нашу землю. Чому ми повинні працювати, якщо у нас немає нашої власної землі? ... Вони забрали нашу пшеницю. Чому ми повинні працювати, якщо ми знаємо, що нашу пшеницю буде в нас відібрано?» [91].

У відповідь на такі дії журналіста керівництво Радянського Союзу займалося підкупом закордонних журналістів та спростуванням усіх свідчень. У 1935 р. Г. Джонс був убитий у Монголії, за деякими свідченнями очевидців, від рук агента ГПУ [109]. На сучасному етапі про життя та діяльність Г. Джонса знято низку фільмів, зокрема відзначимо польсько-україно-британський фільм «Ціна правди» (2019 р.), у якому розкрито деякі аспекти відвідування Г. Джонсом України 1932-1933 рр..

У британському часописі «Тайме» постійно публікувалася інформація про голод на українських територіях [111]. Зокрема, у 1933 року було видано

статтю про голод, автором якої виступив генеральний секретар та почесний секретар Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії (ген. секретар Європейського конгресу національностей Ліги націй) Е. Амменде [73]. У його публікаціях йшлося про становище українських селян та містян, про репресії щодо людей, які намагалися вкрасти зерно з хлібозаготівель, розкривалися факти щодо кількості смертей від голоду протягом 1932-1933 рр. У 1937 р. у Відні та 1938 р. у Лондоні Е. Амменде видав друком книжку під назвою «Чи мусять росіяни голодувати?» [73] де провів аналіз причин голоду. У своїй праці автор наголошував на «рукотворності» голоду, який був організований саме владою.

Займався темою висвітлення Великого голоду в Україні й кореспондент В. Чемберлін, який друкувався в газетах «Манчестер гардіан» та бостонської «Крісчен сайенс монітор». У даних газетах довгий час існували окремі колонки для висвітлення подій саме з України. 1933 року журналісту вдалося відвідати території Білої Церкви, Полтавщини а також Кубані та Кавказу. Основуючись на безпосередньо побаченому становищі відвіданих земель, В. Чемберлін дійшов висновку, що смертність від голоду вже сягає 3–4 млн осіб [12]. У 1934 році кореспондент зафіксував свої враження від побаченого у праці «Залізна доба Росії», у якій розкривав проблеми приховування керівництвом Росії становища українських територій шляхом заборони закордонним журналістам відвідувати певні території без дозволу відповідних органів. Окремо у праці автор зупинився на темі голоду та описав це як «один з перших фактів такої катастрофи, якого в історії людства ще не було» [76]. Причинами голоду Г. Чемберлін вважав саме національний фактор: злам опору українського селянства примусовій колективізації та хлібозаготівлям.

У відповідь на це, усі промосковські західні журналісти, зокрема В. Дюранті та Л. Фішер спростовували слова В. Чемберліна, друкуючи у «Нью-Йорк Таймс» «Нейшн» статті, які виправдовували політику Кремля. Так, у 1933 р. В. Дюранті пише що на українських територіях та деяких прилеглих

регіонах Кубані та Кавказу «... умови є поганими, але там нема голоду» [82]. В. Дюранті вважав, що «не розбивши яйця – не приготуєш омлет» цим виправдовував примусову колективізацію та виконання планових хлібозаготівель.[78].

Американський журналіст А. Тавдул, відвідавши Україну, опублікував статтю в газеті «Нью-Йорк амерікен», де приблизно підрахував жертв від голодної смерті – понад 8 млн.чол. [35]. Журналіст Ф. Біл, зі свідчень Г. Петровського, припустив, що жертв від Голодомору вже близько 5 млн. чол. [74], а кореспондентка Л. Ленг посилаючись на свої інсайдерські джерела вважала, що кількість жертв від голодного мору сягнула вже позначки 6 млн. [99].

До Франції від журналістів також надходили свідчення про голодування українських сіл та міст. Так, кореспондентка С. Бертільйон опублікувала у газеті «Матен» розповідь української емігрантки з США М. Стебало, яка, відвідавши рідних на Київщині та Поділлі, побачила страшне становище українського селянства, людоїдство та масові смерті від голоду [75]. Розслідуючи дане явище, журналістка у подальших публікаціях надає мапу поширення голоду в Україні та кількість жертв від Голоду: «Саме щоб винищити всякі самостійницькі змагання, радянський уряд організував систематично страшний голод, що й панує тепер, у надії, що остаточно вигубить увесь народ, якого єдиний гріх – «змагання до волі» [75].

У газеті «Фігаро» та швейцарській «Газети Лозанни», німецькомовній «Новій Цюрихській газеті» неодноразово виходили статті про Голодомор в Україні де, зокрема, подавалися свідчення про тяжке становище селянства та наслідки голоду для територій України. Про штучність Голодомору писали у американських газетах. Першочергово газети української еміграції оприлюднювали отримані з першоджерел (від очевидців, родичів чи самостійно побачені) дані про становище та наслідки страшного Голоду 1932-1933 рр. У газеті «Свобода», якою завідував Український Народний Союз (далі – УНС) у США висвітлювали факти штучно створеної

московським керівництвом ситуації голоду для українських територій. У 1932 р. у цій газеті надруковано «Наказ більшовикам України виконати зсипку зерна державі в лютому», який було оприлюднено у газеті «Правда» (пресі ЦК ВКП(б)). Даний наказ свідчив про наміри влади карати селян голодом за зриви та саботаж хлібозаготівель, зокрема керівників Мелітопольського району [50].

Ця ж газета неодноразово друкувала свідчення очевидців (як українців так і закордонних журналістів), які відвідували території України. 1934 року надруковано свідчення В. Штайна, який був журналістом газети «Фосіше Цайтунг», де йшлося про враження від побаченого в Україні. За словами кореспондента, велика кількість людей - селян та колгоспників у містах намагалася виміняти свої речі на будь-які харчі. У той же час були черги до магазинів. Хліб можна було придбати за 6 – 7 карбованців. З борошна, яке було доступне для продажу у крамницях, зустрічалося лише кукурудзяне за 30 карбованців (10 фунтів). Можемо вважати, що газета «Свобода» однією з перших у США почала розкривати страшні події з українських територій 1932-1933 рр. У її статтях підіймалися теми причин голоду, наслідків, велися дослідження щодо підрахунків жертв від голодної смерті. Редактори та журналісти газети були одностайні у думці про рукотворність голоду: з метою зламати опір масовій колективізації українським селянством. Наголошувалося на злочинній фальсифікації фактів голодомору владою Кремля та даних, які фіксували майже усі журналісти інших країн та очевидці на території України. У газеті підіймалися питання замовчування владою іноземних країн проблем українців-селян.

Не тільки в емігрантських часописах повідомляли про події в Україні 1932-1933 рр. Так у США газета «Нью-Йорк Таймс» публікувала свідчення очевидців голоду, надаючи свої сторінки для публікацій як Г. Джонсу так і прорадянськими журналістами (В. Дюранті, Л. Фішер) [124].

У Торонто (Канада) видавалися статті, у яких вже у 1932 р. журналісти наводили страшні факти голодних смертей українців. Данні статті потім

передруками виходили й у інших часописах («Вінніпезька вільна преса» [108]). У іншому канадському виданні у Вінніпезі друкувалися свідчення М. Стечишина, який вважав створений радянською владою Голодомор злочином проти українців. Автор відстоював позицію щодо рукотворності голоду та цілеспрямованих завчасно підготовлених дій влади задля масового винищення українського селянства у якості засобу придушення будь-яких національних проявів [118].

У 1935 р. «Нью-йоркська вечірня газета» видавала статті про Голод 1932-1933 рр. із експресивними заголовками для більшого залучення читачів. Зокрема, вийшли друком статті Т. Волкера, у яких йшлося про масову смертність та страшну ситуацію в якій через масові смерті опинилися українські діти (сирітство, канібалізм, смертність цілих сімей). За свідченнями журналіста, смертність населення від голоду вже сягнула 6 млн. за період 1932-1933 рр. журналіст наголошував на штучності голоду та масовому народовбивстві. Проте у подальшому його діяльність постала під питанням через політичні звинувачення у фальсифікації даних [122].

У 1935 р. «Нью-йоркська вечірня газета» видає й публікації іншого журналіста з проблем голоду українського населення – Г. Ленга. У своїй статті журналіст залучав свідчення очевидців подій, описував діяльність та кроки влади щодо погіршення стану на українських територіях з метою масового голодного мору селян та містян. Також Г. Ленг публікувався у єврейській газеті «Daily Forward», яка видавалася в США ідишем, де підіймав теми зубожілого єврейського селянства під Харковом 1933 р., описував згубність та руйнування українського селянства порівнюючи з процвітанням єврейського населення у цей же час у Палестині. Вражаючим для журналіста став цинічний діалог з високопосадовцем Радянського Союзу з приводу побаченого плакату, де біля опухлої віл голоду матері лежала дитина та розміщувався напис «Поїдання загиблих дітей – варварство», Г. Ленг описує це так: «Я поцікавився, яка мета такого плакату? Радянський чиновник пояснив мені: Це один з наших методів виховання народу. Ми поширили такі

плакати в сотнях сіл, особливо на Україні. Ми повинні були. На запитання Г. Ленга чи дійсно люди в такому стані, щоб їсти трупи їх дітей, чиновник відповів ствердно: Не всі наші люди просвічені» [98]. Ця подія для Г. Ленга засвідчила неймовірний цинізм тогочасної радянської влади, яка самостійно спричинила такий зубожілий стан населення та спричинила варварство застерігає від нього інших [98].

Спілкування з високопосадовцями СРСР надало можливість Г. Ленгу вивести приблизну цифру жертв від голоду, яка сягала 6 млн людей [98]. Ці дані Г. Ленгу повідомили самі члени КПБ(У) – через невдоволеність ситуацією, яку влаштувало вище керівництво на територіях України. Г. Ленга шокували ці дані у зв'язку з тим, що для Європи та Заходу Українські території завжди були житницею [98].

У 1933 р. у Польщі та Бельгії друкувалися брошури німецького історика О. Шіллера, який досліджував продовольчу кризу та різні свідчення про Голодомор в Україні (на основі опрацювання подорожніх нотаток американського журналіста К. Веллса) [122].

Московський кореспондент Ю. Лайонс, американського агентства Юнайтед Прес, який з 1928 по 1934 р., фіксував утопічну владу СРСР та спричинені їхнім керівництвом події, які відбувалися в цей період в українських селах (1932–1933 рр.). згодом ці свідчення були включені до його книги [102], у якій описано про смертність населення, кількість голодних жертв та причини Голоду.

Варто розглянути й спогади австрійського інженера А. Вінербергера, який, перебуваючи в Радянському союзі у період лютування Голоду на українських територіях, фіксував хід колективізації та примусових хлібозаготівель та зібрав великий масив фотофіксації Голодомору на території Харківщини. Дані світлини можна зараз побачити у книзі В. Марочко у бібліотеці Віденського університету [42].

Окрім газетних статей та публікацій та свідчень очевидців варто розглянути й чималий масив мемуарів та спогадів, які почали з'являтися у

післявоєнний період. Багато з них згодом уде перекладено на українську мову. Особливої уваги заслуговує лондонське видання документального характеру: запис свідчень та роздумів очевидця подій 1932–33 рр. О. Воропая «У дев'ятім колі» [8].

У 1961 р. вийшла друком повість «Жовтий князь» В. Барки (В. Очерета) [2], яка була написана автором у Нью-Йорку ґрунтуючись на власних голодних спогадах. Ця повість сколихнула Захід та особливо українців в еміґрації. Автор намагався подати отримані ним свідчення голодуючих українців Полтавщини та Кубані у художній формі. «Жовтий князь» – це страшний звір, якого автор описує словами діда з повісті : «Виліз він з багна в образі компартії, – зразу кинувся на сім'ї людські, шматував тоді тіло народу і багато пожер. Настільки, що 1933 року Жниварка не могла діяти, бо всюди лежали мертві» [2].

Українські еміґранти намагалися постійно привертати увагу Заходу до «злочинної революції», яку влаштували комуністи в українському селі. До 50-річчя роковин Великого голоду у США пройшла конференція, де були знову оголошені свідчення злочинів радянської влади. Дж. Мейс, згадуючи цей час, цитував: «Був рік, коли заходи по вшануванню 50-річчя Великого голоду затіняли все інше в українській громаді... Деталі мірадів подій і пресової інформації могли переповнити томи...» [46].

У 1983 р. Р. Сербин у Монреальському університеті провів першу міжнародну наукову конференцію, яка повністю була присвячена Голодомору та мала назву «Голод-ґеноцид – 1933». У якості учасників виступали науковці Європи та США. Результати конференції фіксувалися у газетах та пресі (у газеті «Глоб енд мейл» В. Малереком [103] надруковано розгорнуту статтю про конференцію, а у національній телевізійній мережі СіБіСі група тележурналістів «П'ятий стан» записала репортаж). Доповіді учасників конференції (Б. Кравченка, Р. Сербина, С. Максудова, Дж. Мейса та ін.) увійшли до збірника. Ці ж матеріали увійшли й до збірника матеріалів «50 років по тому: французька та зарубіжна преса» [103].

У 1984 р. у Торонто Українсько-канадський дослідницько-документаційний центр випустив документальний фільм «Жнива розпачу», у якому підіймалися болючі теми Голодомору 1932-1933 рр. Стрічка будувалася на зібраних фактах про Голодомор 1932-1933 рр. О. Процюка, Л. Геретца і Дж. Мейса. Фільм гучно заявив про себе пролунав на міжнародних фестивалях кінематографу та отримав 9 міжнародних нагород. Для широкого загалу фільм демонстрували телеканали Канади, США та ін. країн. У 1986 р. у бібліотеці Гарвардського університету було опубліковано каталог матеріалів з про Голодомор. Того ж року було опубліковано Гарвардський науковий проект авторства історика Р. Конквеста під назвою «Жнива скорботи», який викликав багато критики з боку Кремля влади та його прибічників по всьому світу [31].

Варто зазначити, що опрацьовані нами десятки публікацій, які засвідчували актуальність для західної преси висвітлення тем українського становища 1932-1933 рр., штучність та рукотворність Великого голоду в Україні, спричинену голодом багатомільйонну смертність українського населення, опубліковані свідчення очевидців, фото та документи, які гриміли на увесь світ повідомляючи про жахіття, на жаль, у наступні повоєнні роки пішли на спад. Проте деякі журналісти Британії, США та Канади вважали, що готується нова хвиля голоду для українців. Зокрема, на думку В. Чемберліна, процес уведення українського народу в штучний голод є системним явищем для радянської влади у якості засобу боротьби проти українського селянства.

Таким чином тема Голодомору в Україні у громадській думці та пресі ще за живих очевидців подій Голодомору 1932-1933 рр. висвітлювалася неоднозначно. Відразу сформувалося дві позиції щодо Великого голоду в Україні: провладна (В. Дюранті, Л. Фішер, Дж. Бернارد Шоу та ін.), представники якої служили ідеалам Кремля, були підкупленими чи засліпленими неправдивими свідченнями, всіма можливими засобами замовчували трагедію, яка відбувалася на їхніх очах з українським

населенням; іншу позицію мали журналісти (Г. Ленг, Г. Джонс, М. Маггерідж, Т. Волкер, А. Тавдул та ін.), які безпосередньо спілкувалися з українцями та перебували в самому епіцентрі цих трагічних подій і не могли замовчувати мільйони голодних смертей, сирітство, канібалізм до якого призвела злочинна політика радянської влади щодо розкуркулення та примусової колективізації селянства, масовими хлібозаготівлями, непомірними планами та ін. Проти журналістів з проукраїнською позицією влаштовувалися політичні репресії, гоніння, їх звільняли з роботи, не надавали офіційного дозволу на журналістську роботу на території СРСР. Проте зібрані факти приховати було неможливо, газети та різні видання широко передруковували статті про Великий голод в Україні. Так свідчення про Голодомор були присутні у пресі Німеччини, США, Канади, Франції, Бельгії, Румунії, Швейцарії та інших країн. Лише у Радянському Союзі публікувалися схвальні відгуки про результати масової колективізації українських селян. Українські емігранти неодноразово підіймали тему Голодомору 1932-1933 рр. в Україні на міжнародних наукових конференціях, збирали свідчення, публікували мемуари, документи, збірки фото-фіксацій тих подій. Виходили фільми та повісті, які наочно у художньому та документальному вигляді демонстрували західному суспільству події, які пережила Україна 1932-1933 рр. Можна вважати, що уся ці ґрунтовна робота очевидців тих подій посприяла тому, що сучасна історіографія та суспільна думка має великий масив фактичного матеріалу для спростування фальсифікацій на тему Голодомору 1932-1933 рр. з боку Російської Федерації та її прибічників у сучасному українському суспільстві.

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

3.1. Уявлення західного суспільства про Голодомор в Україні 1932-1933 років

Очевидно, що уявлення та суспільна думка західних країн формувалася на базі отриманої інформації від засобів масової інформації. У свою чергу велику роль у донесенні до західного суспільства трагедії Голодомору 1932-1933 рр. належить українським емігрантам, які докладали значних зусиль для поширення правдивих свідчень про злочини проти українського села, влаштовані владою СРСР. Після здобуття Україною Незалежності у наукових та владних колах почалася активна робота за визнання Голодомору 1932-1933 рр. на міжнародній арені як трагічної сторінки української історії. У тому числі проводилася державна політика щодо визначення Голодомору актом геноциду українського народу.

Так, 10 листопада 2003 р. до 70-річчя Голодомору 1932-1933 рр. на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було прийнято колективну Заяву, яку підписало 36 країн світу. Проте, з даної заяви довелося прибрати пункт про визнання Голодомору актом геноциду, через політичний вплив Росії на представників ООН. 16-18 жовтня 2003 р. відбувся науковий конгрес «Голодомор і смерть землі в Україні 1932-1933 рр.» м. Віченца (Італія) [97], предметом дискусій під час якого стало визначення Голодомору актом геноциду українців. На даному конгресі брали участь історики різних країн (України, Італії, Канади, Німеччини, Польщі та Росії). За результатами засідання конгресу була складена колективна заява до Президента Європейської комісії щодо визнання Голодомору геноцидом [14].

У цей же час, у США проходить схожа конференція присвячена 70-річчю Голодомору. Керівником та організатором конференції виступив заступник директора Українського наукового інституту в Гарварді д-р Л. Гайда [9]. Під час конференції учасники обговорювали результати славнозвісного Гарвардського проекту про дослідження подій голодомору, результати Комісії Дж. Мейса та монографію Р. Конквеста «Жнива скорботи». Усі ці напрацювання сколихнули громадськість Америки та справили вплив на історичну та політичну думку заходу.

У 2003 р. пройшла Конференція організована Українським науковим інститутом при Гарвардському університеті (УНІГУ), під час якої науковці зосереджено працювали над засекреченими раніше даними про репресивну політику Й. Сталіна щодо українців. Конференцію представляли науковці США, Франції, Італії, Голландії, Польщі. Результатом конференції було засідання «круглого столу» (українську сторону представляв д-р Р. Шпорлюк, директор УНІГУ, професор української історії кафедри ім. М. Грушевського, О. Бабьонішев, співробітника Центру ім. Дейвіса російських і євразійських студій Гарвардського університету, Дж. Кадіо, наукова співробітниця УНІГУ). Під час «круглого столу» підіймалися дискусійні питання щодо фальсифікації переписів населення, влаштованого СРСР після Голодомору, питання значення та впливу Голодомору на формування української культури та наголошувалося на висвітленні маловідомих сторінок історії. Висновки конференції були занесені до збірника та надруковані мовами учасників. Варто відзначити активну участь доктора історичних наук Я. Вільчура (Варшава), який засвідчив важливість висвітлення теми Голодомору як акту геноцида сусіднього з Польщею народу та важливість висвітлення даної теми серед поляків [9].

Наукова конференція, влаштована Інститутом Гаррімана, Колумбійського університету, Школою міжнародних та громадських справ (10 листопада 2003 р. у США) висвітлювала положення захисної лінії щодо Г. Джонса, репутація якого постраждала від діяльності В. Дюранті.

Визначалися заслуги Г. Джонса у дослідженні злочинних дій радянської колективізації та розголосу трагедії Голодомору. Особливо актуально представляла розробки представниця Британії д-р Маргарет С. Коллі [9]. Також участь прийняли: професор французького університету Нансі Е. Тевнен (розкрив проблему реагування урядів Британії, Франції та Австрії на ситуацію Голодомору 1932-1933 рр.), представник Ягеллонського університету в Кракові Я. Брусський (представив на загал документи польських архівів, які проливали світло на події Голодомору 1932-1933 рр. з позицій Польських агентурних донесень та дипломатичні візії), професор Римського університету Джона Кабота Ф. Аргентьєрі (презентував дослідження де висвітлив позицію Б. Муссоліні щодо України 1933-1941 рр.)

У тому ж 2003 р. пройшла перша в Угорщині конференція присвячена пам'яті жертв Голодомору, ініціаторами якої виступили науковці Я. Хортяні та професор М. Кун (Будапешт) [51].

Науковий семінар, який відбувся в Римі (Інститут ім. А. Грамші) 12 жовтня 2005 р. був присвячений темі «Сталін. Радянський голод 1931–33 рр. та український Голодомор». На семінарі учасникам для дискусії було запропоновано лише одне проблемне питання: «яким чином український Голодомор 1932-1933 рр. відрізняється від радянського голоду, що розпочався внаслідок хлібозаготівельної кампанії з урожаю 1931 р. і посилених хлібозаготівель 1932 року?». Під час даного семінару зі сторони Росії був професор О. Хлевнюк, а українську історичну думку представляв професор С. Кульчицький [95].

Згідно виступу С. Кульчицького в архівних документах не було знайдено даних щодо прямих причин смерті мільйонів українців, у документах фіксувалися лише дані про кількість померлих. Також С. Кульчицький наголосив на тому, що у питанні Голодомору чітко простежується зв'язок знищення українських селян з національним питанням, яке наразі досі ігнорується у дослідженнях присвячених Голодомору 1932-1933 рр.

У 2005 р. в Іллінойському університеті (Урбана) відбулася щорічна українознавча конференція, яка була присвячена розкриттю проблемних питань Голодомору 1932-1933 рр. Британський науковець Н. Коллі презентував оприлюднені записи щоденника свого дядька – Г. Джонса датовані березнем 1933 р. у яких було розкрито особливості перебігу подорожі Г. Джонса через Україну та Харків (з Москви до Севастополя). Свої дослідження представив журналіст Р. Сербин (Канада), який презентував факти щодо необхідності визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу відповідно до конвенції ООН (1948 р.). Італійський професор Ф. Аргентьєрі у якості фактів визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду провів порівняння між діями турецького народовбивства вірмен, яке відбувалося у 1915 р. та діями радянської влади щодо українського селянства 1932–1933 рр. [24].

Міжнародна конференція 2008 р., яка відбулася у Колумбійському університеті зачіпала проблеми Голодомору 1932-1933 рр. С. Кульчицький, який був учасником конференції [36], підготував виступ про значення міжнародних студій та досліджень щодо висвітлення проблемних питань Голодомору. На конференції також підіймалося питання відставання вітчизняних досліджень Голодомору від закордонних (діаспорних). Було визначено, що через вплив політики Росії на українську та міжнародну політичну ситуацію, вибудова її історичної лінії (особливо подій, що охоплюють період між 1918 і 1938 рр.), всупереч відкритим на той час фактам перешкоджала та суперечила дослідженням українських учених.

У 2009 р. у Інституті громадських справ Гварніні (Рим) пройшла конференція присвячена Г. Джонсу «Репортер і геноцид: Гарет Джонс і український Голодомор 1932–33». Виступи учасників були присвячені наступним темам: «Україна поміж Сталіном і Гітлером»; «Голодомор: факти та інтерпретації». Дослідник Н. Коллі презентував збірку документів свого дядька «Гарет Джонс: Забутий герой?» [124].

До 80-річчя пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. у 2013 р. в університеті Торонто освітній Консорціум Голодомору (HREC), заручившись підтримкою інституту св. Володимира, провів конференцію «Контекстуалізація Голодомору». На конференції пропонувалося дискусійне питання осмислення історичних явищ (сталінізм, комунізм, геноцид) з позицій вже відомих фактів про Голодомор 1932-1933 рр. У 2015 році надруковано збірник доповідей та результатів даної конференції «Схід/Захід» [79]. Дискусії між учасниками конференції відбувалися як очно так і по скайпу

5–6 листопада 2013 р. відповідно до «Українських історичних зустрічей» в Принстонському клубі (Нью-Йорк) відбувся міжнародний захід «Вимір Голодомору». Для нашого дослідження даний захід цікавий тим, що на ньому піднята проблема «Голодомор через призму сучасних мас-медіа», який присвячений першим публікаціям Г. Джонса про його враження від голоду в Україні. Під час конференції піднімалося питання й реабілітації особистості Г. Джонса, який перебував під тиском влади, проте правдиво висвітлював події Голодомору в Україні. Учасники виступали за перегляд рішення щодо Пулітцерівської премії В. Дюранті, який давав неправдиві факти та у відкриті співпрацював з радянською владою у питання висвітлення Голодомору.

У 2003 р. опубліковано звернення української громадськості щодо скасування Пулітцерівської премії В. Дюранті та заклик присудити таке звання Г. Джонсу посмертно («Український тижневик»). Також наголошувалося на неправдивості висвітлення тем Голодомору на сторінках «Нью-Йорк Таймс» [81], [96], [114]. У результаті газета «Нью-Йорк Таймс», голосом якої був свого В. Дюранті, звернувся за проведенням експертизи щодо публікацій авторства В. Дюранті до історика М. фон Хагена (США), який встановив: «Власне вони (статті Дюранті) були переспівом офіційної пропаганди з пересмикуванням радянської статистики та уривки виступів її

лідерів: Сталіна, Молотова, Кагановича, взяті з радянських газет без супроводжувального коментарю» [70].

Висвітлені дані експертизи М. фон Хагена справили великий вплив на громадську та наукову думку. Статті В. Дюранті були визнані низькоякісними. Пулітцерівський комітет зазначив у своїй доповідній записці, що «голод 1932-1933 років був жахливою подією, яка не отримала міжнародної уваги, на яку заслуговувала» [70]. Проте, премію В. Дюранті так і не було відкликано.

До 75 роковин пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. (22.11.2008 р.) у Британії Г. Джонса та М. Маггеріджа посмертно було представлено до нагороди українським орденом «За заслуги».

13 листопада 2009 р. в університеті Кембриджу, у якому здобував освіту Г. Джонс було створено виставку присвячену презентації його щоденника. Ця подія була висвітлена багатьма світовими ЗМІ. Його племінник Н. Коллі виступив перед ООН з матеріалами Г. Джонса щодо Голодомору в Україні, який був зафіксований у фото та нотатках Г. Джонса і закликав газету «Нью-Йорк Таймс» вказати у своєму виданні виправдання про діяльність Г. Джонса та брехливість їхнього кореспондента В. Дюранті [77].

У 2015 р. професором Л. Луцюким представлено широкому загалу «Раритетні публікації про Голодомор» який включав щоденник Г. Джонса (Онтаріо, Канада) [115]. Видання вийшло під назвою, яке було зафіксоване самим Г. Джонсом під час спілкування з українськими селянами: «Скажіть їм – ми голодуємо». Даний щоденник уміщував 3 блокноти, які вів Г. Джонс протягом подорожі селами та містами СРСР та України та упорядковані його племінником Г. Коллі [84].

Таким чином набуття Україною незалежності дало можливість науковцям відкрито говорити та досліджувати питання Голодомору 1932-1933 рр. Більшість конференцій, «круглих столів» та симпозіумів відбувалися із залученням іноземних дослідників, міжнародних організацій та закладів

вищої освіти, серед яких: Гарвардський університет (УНІГУ), Інститут Гаррімана, Колумбійський університет, Школа міжнародних та громадських справ, французький університет Нансі, Ягеллонський університет в Кракові, Інститут ім. А. Грамші (Рим), Іллінойський університеті (Урбана) та ін. До досліджень Голодомору залучаються зарубіжні науковці, які своїми зусиллями розкривають засекречені та недосліджені дані з місцевих та національних архівів. На державному рівні до вивчення тем Голодомору 1932-1933 рр. утворюються науково-дослідницькі центри у західних країнах, реалізується інституційна підтримка визнання Голодомору геноцидом різними країнами світу.

3.2. Голодомор у міжнародному позиціюванні сучасної України

Безумовно голод 1932-1933 р. відноситься до трагічних сторінок в історії як України, так і СРСР у цілому. Проте, незважаючи на суспільний резонанс даної теми, спеціальних досліджень щодо позиціювання теми Голодомору у сучасному світі поки що немає. У даній ситуації важливу роль відіграє політичний контекст питання. Варто зазначити, що тема Голодомору часто використовується представниками різних вітчизняних та закордонних політичних сил з метою спекуляцій, а більшість джерел зосереджено у деклараціях, виступах та публікаціях, які зосереджені в мережі Інтернет. Це, впливає на об'єктивність тих чи інших матеріалів, проте, дозволяє максимально актуалізувати й осучаснити дослідження.

Адміністрації В. Ющенка у своїй діяльності щодо формування історичної пам'яті про події Голодомору спиралася на роботи й публікації дослідників ліберально-демократичної течії, які ґрунтувалися на підході беззаперечної вини СРСР і, як наслідок перенесення злочину на Російську Федерацію, як правонаступницю Радянського Союзу. Такі публікації використовуються як консолідуючий фактор. До таких робіт відносимо праці «Жнива скорботи» (1986 р.) Р. Конквеста, «Комунізм і дилеми національного

визволення: націонал-комунізм у Радянській Україні 1918-1933» (1983 р.) Дж. Мейса та ін.

Наступна лінія, щодо визначення місця Голодомору у історичній пам'яті України та світу, базується на працях кардинально протилежних за своєю спрямованістю до вищенаведених. Метою даного напрямку є доведення природного характеру голоду (посуха, неврожай, псування зерна хворобами тощо); виправдання дій НКВС, які були спрямовані проти селянства та їхнього спротиву колективізації. Характерним прикладом даної групи джерел є праця С. Міроніна «Голодомор» на Русі» (2008 р.), праці П. Толочко, Д. Тоттла та ін. Дані праці використовуються в академічних дискусіях щодо невизнання Голодомору геноцидом українського народу.

Третьою лінією політики щодо визначення Голодомору в Україні та світі спираються на більш-менш об'єктивні дослідження, у яких наводяться обґрунтовані дані кількості жертв Голодомору 1932-1933 рр., критикується факт етнонаціонального характеру Великого голоду, а Голодомор подається як злочин, спрямований проти певної соціальної групи (наприклад, класу селянства). До джерел цієї групи відносимо праці історика С. Кульчицького, статті американського дослідника М. Таугера, вітчизняних вчених та журналістів С. Лозунької [40], В. Корнілової [32], М. Бердника [3] та ін.

Таким чином зовнішня політика України щодо визнання Голодомору почала активно опрацьовуватися у вітчизняному науковому, політичному та міжнародному напрямках на початку XXI століття. Початком даного процесу прийнято вважати 20 березня 2002 р., коли було підписано Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні». Проте, політизація подій Голодомору 1932-1933 рр. розпочалася задовго до отримання Україною незалежності.

Перші факти використання Великого Голоду в ідеологічній боротьбі зафіксовано протягом трьох періодів: у довоєнний період, під час хрущовської «відлиги» та горбачовської «перебудови». Обговорення жахливих подій голоду вийшло за межі українських територій завдяки

українським емігрантам та їхнім організаціям. Тему Голодомору підіймали діячі ОУН. У зв'язку з цим тематика Голодомору в подальшому піддалася політизації.

З приходом до влади у США Президента Р. Рейгана розпочався етап «хрестового походу проти комунізму», яка сприяла зацікавленню західною громадськістю «білими плямами» радянської історії. У цей час виходять десятки статей, у різноманітних іноземних виданнях, проводилися міжнародні конференції, демонстрації під гаслами, які визнавали СРСР винним у геноциді. Тема голодомору стає центральною в українській діаспорі та сприяє їхньому об'єднанню. У цей час, щодо теми Голодомору стали застосовувати терміни, характерні для історії єврейського народу часів Другої світової війни: «українські гетто», «резервація», «Голокост українців» [117].

1988-1989 рр. після засідання Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні, ініціаторами якої був Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) було отримано наступний висновок: «американський уряд мав достатню і своєчасну інформацію про Голодомор, але не зробив жодних кроків для полегшення ситуації....адміністрація США надала дипломатичне визнання СРСР у листопаді 1933 р.» (п. 17 офіційного висновку комісії) [117.]

Наприкінці 1980-х рр. інтерпретація Голоду вже стала доступною для українців в УРСР і стає опорою для зародження націонал- демократичні рухів у політиці.

Активізація уваги до теми Голодомору 1992-1993 рр. відбувається в новому тисячолітті. 20 березня 2002 р. видано Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні», 28 листопада 2020 р. Верховна Рада ухвалює Постанову «Про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.». У березні 2003 р. Президентом Л. Кучмою МЗС України доручено посприяти визнанню 58-ю сесією ГА ООН українського проекту резолюції про визнання Голодомору

геноцидом. Проте, з порядку денного сесії Генасамблеї ООН, виключають слово «геноцид» – за вимогою США, Росії та Великобританії. На думку посла України в Італії Б. Гудими, причиною відмови стало побоювання створення в ООН міжнародного правового прецеденту, коли наявність подібних документів можуть використати щодо власної історії афроамериканці в США, або Індія чи Ірландія висунуть претензії до Великобританії. До того ж українські дипломати, перебуваючи під міжнародним тиском, відмовилася від формату резолюції, прийнявши форму спільної заяви [62].

У результаті Президент Л. Кучма у своєму виступі на сесії ГА ООН не наважився вжити слова «геноцид». У підсумку була підписана заява 29 країн (серед них США та Росія) про «Великий голод в Україні 1932–1933 рр. (Голодомор)». У тексті даної заяви Голодомор названо «національною трагедією українського народу, що забрала життя від 7 до 10 мільйонів осіб». [62, с. 3]. Також документ включав тези про представників інших національностей СРСР, які загинули з громадянської війни та примусової колективізації.

У 2003 р. парламенти інших країн (Австралії, Аргентини, Канади й Угорщини) ухвалили резолюції, щодо визнання Голоду 1932-1933 рр. як акту геноциду українського народу.

За президентства В. Ющенко питання про визнання Голодомору стало одним із центральних ліній його зовнішньої і внутрішньої політики. Практично кожен візит на міжнародному рівні (Конгрес США, Європарламент) В. Ющенка був присвячений у тій чи іншій мірі Голодомору 1932-1933 рр. Політик неодноразово заявляв про необхідність введення кримінальної відповідальності за публічне заперечення Голодомору як акту геноциду. Проте у прийнятому 28 листопада 2006 р. Закону «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», не йшлося про санкції проти осіб, які заперечують геноцид [19]. У свою чергу Президентом було внесено до розгляду проект змін до кримінального кодексу у вигляді нової статті, яка б передбачала

кримінальну відповідальність за заперечення версії, викладеної в законі. У висновку Головного науково-експертного управління ВРУ було встановлено невідповідність цього законопроекту нормам Конституції [73].

За президентства В. Ющенка при МЗС України діяла робоча група, яка розробляла «позиційні документи» та координувала зусилля посольств, які спрямовувалися інформаційну політику щодо Голодомору. До діяльності групи долучилися різні діаспорні організації, Міжнародний комітет голоду (МКГ). МКГ, Секретаріатом президента та Українським інститутом національної пам'яті (далі – УІНП) на 2007–2008 рр. було заплановано наступне:

- зведення Меморіалу жертв Голодомору в Києві до листопада 2008 р.,
- інвентаризацію архівів з метою з'ясування фактів знищення документів присвячених подіям Голодомору;
- проведення кампанії з лобювання теми Голодомору серед зарубіжних «знакових» політиків з метою забезпечення «резолуції визнання» в ООН у 2008 р..

Під час засідання Ради Глав МЗС СНД 21 квітня 2006 р. Міністр закордонних справ Б. Тарасюк (2006-2007 рр.) вніс пропозицію щодо визнання Голодомору актом геноциду. Проте ініціативу підтримали лише Грузія, Азербайджан і Молдова [62]. У висновку Б. Тарасюк заявив про «неефективність» і «безперспективність» СНД.

У 2008 р. масштабна кампанія, розгорнута В. Ющенко під гаслом «Україна пам'ятає, світ визнає», включала масові акції («Запали свічку», «Незгасима свічка» і т.п.), щороку проводилися траурні мітинги, займалися збором відомостей про постраждалих від голоду, виділилися коштів на публікації «наукових» досліджень з даної тематики. Така активна діяльність В. Ющенка викликала негативну реакцію керівництва Російської Федерації. 14 листопада 2008 р. Д. Медведєв, засудив спроби надання голоду статусу геноциду з його етнічним підтекстом та спробу применшення трагедії

населення інших територій СРСР, та наголосив на спробі налагодження роботи з формування спільних підходів щодо висвітлення подій Голодомору у співпраці з експертами з Казахстану, Білорусі та інших зацікавлених країн СНД [55].

23 жовтня 2008 р. Європарламентом було прийнято резолюцію необов'язкового характеру (non-binding resolution), у якій Голодомор 1932-1933 рр. оголошувався «жахливим злочином проти українського народу і проти людяності» [110]. Незважаючи на те, що термін геноцид знову не було включено до резолюції, 6 квітня 2009 р. Президент В. Ющенко вручив Президенту Європейського Парламенту Гансу-Герту Поттерінгу орден Ярослава Мудрого II ступеня «За значний особистий внесок у донесення до світової спільноти правди про геноцид українського народу під час Голодомору 1932–1933 рр.».

Загалом, протягом 2005-2008 рр. парламенти ще декількох країн (у хронологічному порядку: Литва, Грузія, Іспанія, Перу, Франція, Еквадор, Мексика, Парагвай, Латвія) ухвалили відповідні резолюції про визнання Голодомору геноцидом українського народу.

В. Янукович 27 квітня 2010 р. заявив, що не визнає Голодомор як акт геноциду українського народу, оскільки це применшує трагедію усіх постраждалих народів, які входили до Радянського Союзу та зазнали голоду. Дані вислови порушували статтю 2 Закону «Про Голодомор». Тим часом, на міжнародній арені, станом на вересень 2010 р. геноцидом Голодомор визнали парламенти та уряди 26 країн [62].

У 2021 р. до дня відзначення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. та масових штучних голодів 1921-1923 та 1946-1947 рр. відбувся організований Національним музеєм Голодомору-геноциду захід. 7 вересня 2021 р. під час Міжнародного форуму «Масові штучні голоди: пам'ятаємо, вшановуємо» було надано результати так званої комплексної судової статистично-криміналістичної експертизи, яка засвідчує факт смерті 10,5 млн українців від голоду (у рамках спеціально організованої політики щодо

реалізації Голодомору в 1932–1933 рр.). Результатом конференції виступила опублікована книга «Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань / Упоряд: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с.».

Ознайомившись з результатами уміщеними в даному збірнику широкий загал науковців не прийняв факти доводів Національного музею Голодомору-геноциду звинувативши учасників та укладачів збірника у фальсифікації даних. Основна теза, яка свідчить про фальсифікацію звучить так: «комуністичний тоталітарний режим знищив 10 млн 500 тис. українців», за свідченням В. В'ятровича: «це – відверто фальсифіковані дані, а методика визначення втрат викладена описово та не пройшла жодної наукової апробації» [22].

У відповідь 2021 р. було підписано «Відкритий лист науковців та громадськості щодо фальсифікацій у сфері дослідження та поширення інформації про Голодомор–геноцид Українського народу». Даний лист був відповіддю на скандальну публікацію збірки сфальсифікованих досліджень. Відповідно, штучне збільшення кількості жертв Голодомору, необґрунтованість цих даних шкодять конструктивній роботі зі збереження національної пам'яті українців та виводить дану проблему на шлях маніпуляцій, з неточними дослідженнями та фальсифікаціями. На момент написання даної роботи офіційних коментарів від влади щодо вирішення даного конфлікту ще не отримано [22.]

Політика незалежної України щодо формування власної історії відбувалася через тенденції, характерні для посткомуністичних держав. Формування української самосвідомості відбувалося як й у низці інших постсоціалістичних країн на принципах культурної чи етнічної винятковості нації, унікальності її здобутків у тому числі й болючих сторінок історії. Взятий свого часу курс на визнання Голоду 1932-1933 рр. актом геноциду виглядав для міжнародної спільноти суперечливо. У сучасній міжнародній політиці визнання геноцидів залежить передусім від того, наскільки це

відповідає геополітичним інтересам ключових країн. Міжнародно-правові аспекти у цьому контексті відходять на другий план, а отже й український Голодомор є однією з проблем, яку ще не вдалося до кінця вирішити у міжнародному правовому полі.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової розробки теми «Реакція держав світу на Голодомор в Україні 1932-1933 рр.» дозволив дійти наступних висновків.

Як впливає з аналізу історіографічних досліджень Голодомору 1932-1933 рр., дана проблема на сьогодні налічує понад 20 тисяч публікацій, більша частина яких була сформована за часів незалежності України і має публіцистичний характер. Встановлено, що великий масив наукової літератури, яка присвячена даній проблематиці, особливо її історіографічна складова, залишається недостатньо розробленим: новітня історіографія Великого голоду ще відносно «молоде» явище; представниками, які займалися дослідженням розвитку історичної думки щодо Голодомору 1932-1933 рр. в Україні були лише українській та російській науковці, у свою чергу західна історична наука практично не торкається даної проблеми. Дослідники європейської та англо-американської історіографії проблем суспільної думки та міжнародного визнання Голодомору 1932-1933 рр. не виділяють в окремий напрямок досліджень, а розглядають в контексті економічної історії СРСР та аграрної історії Східної Європи; історіографічний аналіз російських та українських істориків, характеризується насамперед зверненням до історіографії з метою обґрунтування власних концептуальних підходів до дослідження та інтерпретації подій 1932-1933 рр.; особливостями російської історіографії є те, що голод в Україні у їхніх концепціях розглядається всупереч тезі про штучну його природу, спрямовану виключно проти українського селянства; українські вчені, у свою чергу, відстоюють протилежні позиції з наголосом на концепцію голоду-геноциду; варто зазначити, що недостатній рівень вивченості англо-американської історіографії голодомору 1932-1933 рр. українською історичною наукою негативно позначається на залученні більшої кількості джерел.

Науковцями в 90-х та часів незалежності вже окреслено основні історіографічні етапи дослідження проблеми Голодомору, виявлено характерні риси зарубіжної та вітчизняної історіографії, пробіли у джерельній базі та типові недоліки розробки теми. До таких спеціальних розробок належать праці: Дж. Мейса, Р. Сербини, Ф. Сисина, М. Царинника та ін., а в межах України – В. Васильєва, Г. Васильчука, В. Головка, Л. Гриневич, Я. Калакурі, С. Кульчицького, В. Марочка, В. Савельєва та ін. У останні роки історіографічні дослідження переходять від літературних оглядів до концептуальної та проблемної розробки наукових студій з проблеми Голодомору, як наприклад, у публікаціях О. Андрієвської, В. Гудзя, Г. Касьянова, М. Казьміної, В. Кондрашина, Р. Мур та інших.

Встановлено, що запущений, у період незалежності, процес розширення кола джерел з історії Голодомору віддзеркалює важливість даної теми для сучасної ситуації в Україні, яка актуалізує звернення до культурно-історичної спадщини народу, пошуку національної самоідентифікації особистості в умовах російської «гібридної війни». Проте, зростаюча кількість обсягу історичних джерел з тематики Голодомору 1932-1933 рр., випереджає ступінь обробки матеріалу та його систематизації.

Встановлено, що в радянський період зміст джерел з історії Голодомору 1932-1933 рр. піддавався цензурі. Проте, документи урядових структур, публікації в пресі, статистичні матеріали, нечисленні довідники, енциклопедії, наукові та пропагандистські публікації, допомагали сформувати уявлення про масштаби і причини голоду. Джерелами для західних дослідників виступали насамперед спогади свідків голоду, які друкувалися в газетах української діаспори та публікації західних дипломатів (О. Аухаген, О. Шіллер) і журналістів, починаючи з Г. Джонса, М. Маггеріджа, Г. Ленга, В. Штайна, С. Бертільон та ін., в іноземних часописах. Багато матеріалів надруковано часописами українських емігрантів у США і Канаді. Загалом, джерельна база даного дослідження зібрана в такий спосіб, щоб максимально представити різні шляхи впливу на суспільну думку щодо

Голодомору 1932-1933 рр.. Досягненню дослідницьких завдань сприяли обрані теоретико-методологічні орієнтири, принципи та підходи.

Аналіз позиції політиків та дотичних дипломатичних джерел щодо визнання актів голоду на територіях України доводить залежність учасників та свідків події Голодомору 1932-1933 рр. від впливу геополітичної ситуації того часу. Замовчування фактів, зокрема, консулами та політичними діячами Франції та Німеччини, представництва яких знаходилися в українських містах, а також підконтрольних їм країн, невтручання США та Великобританії, за загального політично заангажованого потурання діючій владі в СРСР сприяло поглибленню наслідків трагедії Голодомору 1932-1933 рр.

Тема Голодомору в Україні у громадській думці та пресі ще за живих очевидців подій Голодомору 1932-1933 рр. висвітлювалася неоднозначно. Відразу сформувалося дві позиції щодо Великого голоду в Україні: провладна (В. Дюранті, Л. Фішер, Дж. Бернارد Шоу та ін.), представники якої служили пропаганді Кремля, були підкупленими чи засліпленими неправдивими свідченнями та замовчували трагедію, яка відбувалася на їхніх очах з українським населенням; іншу позицію мали журналісти (Г. Ленг, Г. Джонс, М. Маггерідж, Т. Волкер, А. Тавдул та ін.), які безпосередньо спілкувалися з українцями та перебували в епіцентрі цих трагічних подій і не могли замовчувати мільйони голодних смертей, сирітство, канібалізм до якого призвела злочинна політика радянської влади щодо розкуркулення та примусової колективізації селянства, масових хлібозаготівель, непомірних планів та ін. Проти журналістів з проукраїнською позицією влаштовувалися політичні репресії, гоніння, їх звільняли з роботи, не надавали офіційного дозволу проводити журналістську роботу на території СРСР. Проте зібрані факти приховати було вже неможливо і газети та різні видання передруковували статті про Великий голод в Україні. Так свідчення про Голодомор були присутні у пресі Німеччини, США, Канади, Франції, Бельгії, Румунії, Швейцарії та ін. країн. У Радянському Союзі публікувалися

фальсифіковані схвальні відгуки про результати масової колективізації українських селян. Українські емігранти неодноразово підіймали тему Голодомору 1932-1933 рр. в Україні на міжнародних наукових конференціях, збирали свідчення, публікували мемуари, документи, збірки фото-фіксацій тих подій. Виходили фільми та повісті, які наочно у художньому та документальному вигляді демонстрували західному суспільству події, які пережила Україна 1932-1933 рр. Можна вважати, що уся ці ґрунтовна робота очевидців тих подій посприяла тому, що сучасна історіографія та суспільна думка має великий масив фактичного матеріалу для спростування фальсифікацій на тему Голодомору 1932-1933 рр. з боку Російської Федерації та її прибічників у сучасному українському суспільстві.

Квінтесенцією дискусій про місце Голодомору 1932-1933 рр. в українській та міжнародній суспільній думці є те, що світові лідери в силу ряду обставин різною мірою (Російська Федерація, США, Британія) не готові сприймати Голодомор 1932-1933 рр. як акт геноциду українського народу і тим більше критично оцінювати власну роль у цих подіях. Дана ситуація є наслідком декількох проблемних векторів внутрішньої політики української влади часів Незалежності: по-перше, орієнтація на власний досвід геноциду, репресій та національних утисків, якій не корелюється з міжнародним визнанням; по-друге, періодична невизначеність зовнішньополітичного курсу країни, спекулювання політичних еліт то на націоналістичних, то на прорадянських, то на проєвропейських симпатіях виборців, не розуміння безпосереднього зв'язку між сприйняттям Голодомору 1932-1933 рр. та вектором розвитку України; по-третє, відсутність змістовної дискусії щодо однозначної оцінки тоталітарно-репресивної спадщини Радянського Союзу, що є важливим кроком до усвідомлення відповідальності та причетності до трагічного минулого. У результаті взятий свого часу курс на міжнародне визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу виглядав для світової спільноти суперечливо. Варто зазначити, що політика визнання геноцидів західними країнами залежить передусім від того,

наскільки це відповідає їхнім геополітичним інтересам. Міжнародно-правові аспекти у цьому контексті відходять на другий план, а отже й український Голодомор є однією з проблем, яку ще не вдалося до кінця вирішити у міжнародному правовому полі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О. Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів. Сумський історико-архівний журнал. 2012. №16. С. 91–112.
2. Барка В. Поезія. Повість «Жовтий князь». Київ : Наук. думка, 2005. 304 с.
3. Бердник М. Голод 33-го: пляски на костях. Еженедельник 2000. 2005. № 51 (299). С. А1, А4.
4. Болебрух А. Суспільна думка. Історіографічний словник. Х., 2004. 257 с.
5. Васильєв В.Ю. Голод 1932-1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. Історія Укаїни: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 27. С.271–301.
6. Васильчук Г.М. Колективізація і політика розкуркулення в СРСР (кін. 20-х – перша пол. 30 –х рр.): концепції сучасної західної історіографії. Наукові праці іст. фак. Запорізького нац. ун-ту. 2007. Вип.20. С.438–444.
7. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально- процесуального кодексів України» (щодо відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. 16.01.2008. URL: gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=30993&pf35401=114939
8. Воропай О. В дев'ятім колі. Лондон : Вид. СУМу, 1953. 48 с.
9. Гарвардська конференція про Голодомор. Свобода. Український Народний Союз. 2003. 31 жовтня. № 44. С. 34–38.

10. Головка В.В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками./ Голод 1932- 1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.] К.: Наукова думка, 2003. С.108–132.
11. Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. К.: Наукова думка, 2003. 888 с.
12. Голодовий геноцид України на світовому форумі. Визвольний шлях. 1988. Кн.10 (487). С. 1257.
13. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник / відп. Упоряд.: В. М. Даниленко, Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.
14. Граціозі Андреа. Наслідки й уроки великого голоду. Слово Просвіти. 2003. Ч.46(214). С. 7–9.
15. Гудзь Віктор. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
16. Дж. Мейс . Геноцид. Енциклопедія Сучасної України / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. 170 с.
17. Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30 -х рр. ХХ ст.: Історіографічний нарис. Вінниця: О. Власюк, 2005. 364 с.
18. Електронний архів Українського визвольного Руху. Іноземні дипломати про Голодомор 1932-1933 в документах ОДПУ. URL: avr.org.ua/?idUpCat=1407.
19. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2006. № 50. С. 504.
20. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі. Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна

- монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Л.: ПАІС, 2011. С. 2126.
- 21.История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / ред. Л. П. Репина. М., 2006. 768 с.
- 22.Історична правда. Голодомор. Фальшування доробку Степана Соснового.<https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/11/19/160518/>
- 23.Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. Персонал. 2008. № 1. С.105–113.
- 24.Калакура Ярослав. Українська історіографія. Київ : Генеза, 2004. С. 19–22.
- 25.Калініченко В.В. Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні. Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конференції «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків», Київ, 28 листопада 1998 р. / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. К.; Нью-Йорк: М.П. Коць, 2000. С.15–27.
- 26.Касьянов Г. Danse macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х). К.: Наш час, 2010. 271 с.
- 27.Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). НАН України. Інститут історії України. К.: Наш час, 2010. 271 с.
- 28.Конвенция ООН о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Генеральная Ассамблея ООН. 2003. URL: www.un.org/russian/document/convents/genocide.htm
- 29.Кондрашин В.В. Был ли голод 1932-1933 гг. в Украине геноцидом украинского народа? Государство и общество: проблемы социально-политической и экономической истории России: сб. науч. ст. Пенза, 2004. Вып.2. С.126–137.

30. Кондрашин В.В. Голодомор у Росії та Україні. Порівняльний аналіз: причини, дати, наслідки. Слово Просвіти. 2003. 19–25 листопада. С.4–5.
31. Конквест Р. Жатва Скорби. Лондон: Overseas Publications Interchange, 1988. 596 с.
32. Корнилов В. Голод был. Но можно ли назвать его геноцидом? Еженедельник 2000. 2006. № 45 (341). С. А 2.
33. Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження. Український визвольний рух: наук. зб. Л. [Б.в.], 2003. Збірник 1. С. 176–189.
34. Кульчицький С. В. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 192 с.
35. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990. С. 79–80.
36. Кульчицький С. В. Україна в посткомуністичному світі: обговорення проблеми Голодомору в Колумбійському університеті. День. 2008. 23 квітня. С. 4–6.
37. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2005. № 14. С. 225–300.
38. Кульчицький С. Голодомор-33: Сталінський задум та його виконання. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. № 15. С. 190–264.
39. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект): Монографія. Д.: «Ліра», 2011. 732 с.
40. Лозунько С. Документи опровергают «спланированный геноцид украинцев». Еженедельник 2000. 2006. № 42 (434) С. С1, С.3.

- 41.Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів : Світ, 1999. С. 8–11.
- 42.Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Український історичний журнал. 2003. №5. С.125–145.
- 43.Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація?. Український історичний журнал. 2006. №3. С.186–198.
- 44.Марочко В.І. Теоретично-методологічні проблеми вивчення голодомору 1932-1933 років в Україні. Україна соборна : зб. наук. ст. 2004. Вип.1. С.249–269.
- 45.Мейс Дж. Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. №8. С. 465–468.
- 46.Мейс Дж.. Вшанування українською діаспорою 50–річчя Голодомору. Джеймс Мейс. «Ваші мертві вибрали мене...» / за заг.ред. Л. Івшиної; упор. Н. Дзюбенко–Мейс, Н. Тисячна. Видання перше. Київ :ЗАТ «Українська прес–група», 2008. С. 376.
- 47.Мейс Джеймс. Повість про двох художників. День. 2003. 16 липня. (№ 120).
- 48.Миллер А. Россия: власть и история. Pro et Contra. 2009. Май-август. С. 6–23.
- 49.Миронин С. С. «Голодомор» на Руси. М.: Алгоритм, 2008. 224 с.
- 50.Москва хоче голодом виморити українських селян. Свобода. (Джерзи Ситі, Н. Дж.). 1932. 15 лютого Ч. 37. URL: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1932/Svoboda-1932-037.pdf>.
- 51.Пам'яті невинних жертв. матеріали міжнар. наук. конф. істориків «Голодомор в Україні в 1932-1933 роках». Будапешт, грудень 2003 року. Будапешт, 2003. 292 с.

- 52.Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине, 1941-45. АН УССР. Ин-т истории. К.: Наукова думка, 1985. 170 с.
- 53.Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів. Голокост і сучасність. 2009 № 1(5). С. 47–59.
- 54.Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. К., 1996. 171 арк.
- 55.Послание Президента России Д. А. Медведева Президенту Украины В. А. Ющенко. Официальный сайт Президента России. 14.11.2008. URL: archive.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml
- 56.Примуш М. В. Загальна соціологія. Навчальний посібник. К.: Професіонал, 2004. 590 с.
- 57.Пушкар'юв Л. М. Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки. УІЖ. 1984. № 3. С. 55–64.
- 58.Репина Л. П. Наука и общество: публичная история в контексте исторической культуры эпохи глобализации. Ученые записки Казанского университета. Т. 157, кн. 3. Гуманитарные науки. 2015. С. 55–67.
- 59.Рудницький Я. Етимологічний словник української мови т. 1 А-Г. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1962-1972. 968 с.
- 60.Савельєв В.Л. Трагедія українського народу в висвітленні зарубіжної історіографії. Голод 1932-1933 років: Очима істориків, мовою документів. К.: Либідь, 1990. С. 85–108.
- 61.Серпутько А.Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР в 1932-1933 років: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2008. 207 с.
- 62.Совместное заявление делегаций Азербайджана и еще 28 стран по случаю семидесятой годовщины Голодомора – Великого голода 1932–1933 годов в Украине. Генеральная Ассамблея ООН. 2003. URL:

- daccess-dds-ny.un.org/doc/
UNDOC/GEN/N03/604/04/PDF/N0360404.pdf?OpenElement
63. Современная российско-украинская историография голода 1932-1933 гг. в СССР / Науч. ред. В.В. Кондрашин. М.: РОССПЭН, 2011. 471 с.
64. Таугер М. О голоде, геноциде и свободе мысли в Украине. Еженедельник 2000. 2008. № 1-2 (397). С. Е1–Е2.
65. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 8. Спр. 26. 124 арк.
66. Шаповал Юрій. «Листи з Харкова». Правда про Голодомор очима італійських дипломатів. День. 2007. № 199.
67. Шаповал Юрій. Голод в Україні очима іноземних дипломатів. Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930–х років в Україні: зб. наук. статей за матер. «круглого столу» 29 травня 2009 року. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2009. С. 6-15.
68. Шкварець В.П. Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині. Миколаїв, 2008. 288 с.
69. Шкварець В.П., М.М. Шитюк Історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. 2009. Вип. 27: Історичні науки. С.182-205.
70. Ярославич І. Проф. Фон. Гаген: «Дюранте був ганьбою для «Нью-Йорк Тайм»». Свобода. 2003. 31 жовтня
71. After the Holodomor: the enduring impact of the great famine on Ukraine. Cambridge, Massachusetts: Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 2013. xxxviii, 283 p.
72. Ammende E. Famine in Russia. The Times. 1933. 12 June.
73. Ammende E. Muss Russland Hungern? Menschen und Volkerschicksale in der Sowjetunion. Wein : Braumuller , 1935. 355 s.

74. Beal Fred E. *Word from Nowhere*. London : The Right Book Club, 1938. P. 311.
75. Bertillon Suzanne. «Nous voyons des scènes de cannibalisme, tandis que la récolte» *Le Matin*. 1933. 30 Août. P. 1–2.
76. Chamberlin William Henry. *Russia's Iron Age*. Boston : Little, Brown, 1934. IX. 400 p.
77. Colley Nigel. «Are You Listening, «The New York Times»?»: Speech at the Opening of a Holodomor Exhibition at the United Nations in New York on 23 November 2009: URL : http://www.garethjones.org/Gareth_Jones_UN_Speech_2009.htm
78. Commission on the Ukrainian Famine. *Report to Congress: Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933*. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1988. P. 310.
79. *Contextualizing the Holodomor: the impact of thirty years of Ukrainian famine studies* / ed. Andrij Makuch and Frank Sysyn. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2015. 126 p.
80. *Der ukrainish Hunger–Holocaust: Stalins verschwiegener Volker mord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimehaltener Akten d. dt. Auswartigen Amtes; e. Dokumentation; aus d. Bestanden d. Polit. Archivs im Auswartigen Amt, Bonn / hrsg. u. eingeleitet von D. Zlepko*. Sonnenbuhl : Wild, 1988. 309 s.
81. *Duranty in the news, as New York Times deals with scandal*. *The Ukrainian Weekly*. 2003. June 1. P. 310.
82. *Duranty Walter. Russians Hungry But Not Starving*. *New York Times*. 1933. 31 March. P. 13.
83. *Foametea, piatiletka și ferma colectivă: documente diplomatice românești, 1926–1936* / select. Baia Mare : Editura Universității de Nord, 2011. 780 p.
84. *Gamache Ray. Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor*. Caerdydd–Cardiff Cymru, Wales, UK: Ashley Drake Publishing Ltd, 2013. 256 p.

85. Goodnow Marc C. Five year plan in Russia criticized. Berkeley Daily Gazette. California, 1934. 15 Dec. P. 13.
86. Graziosi Andrea. Letters de Kharkov. La Famine en Ukraine et Dans le Caucase du Nord la travers les rapports des diplomats italiens 1932–1934. Cahiers du Monde russe et soviétique. 1989. V. 19 (1–2). P. 5–106.
87. Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. Harriman Review. 2008. Vol. 16, No. 2. P.10–20.
88. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. München, 1979. 72 s.
89. Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / wybór i oprac. Jan Jacek Bruski. Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. 785 s.
90. Holodomor and Gorta Mór: histories, memories and representations of famine in Ukraine and Ireland / ed. by Christian Noack, Lindsay Janssen and Vincent Comerford. New York : Anthem, 2012. xiii, 276 p. 1160
91. Jones Gareth. «Reds» makes peasants starving. Los Angeles Examiner. 1935. 14 Jan.
92. Jones Gareth. Famine in Russia. Manchester Guardian. 1933. 30 Mar.
93. Jones Gareth. Ruin of russian agriculture. The Financial Times. 1933. 13 April. 834 s.
94. Jones Gareth. The Peasants in Russia: Exhausted Supplies. Manchester Guardian. 1933. 8 May.
95. Kulchytsky Stanislav. Italian Research on the Holodomor. <https://web.archive.org/web/20070927190124/http>
96. Kuropas Myron. Making omelets at The New York Times. The Ukrainian Weekly. 2003. March 9.
97. La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nell 1932–33. Viela, Roma: Maggio 2005. 512 p.

98. Lang Harry. Soviet Horrors Told by Socialist. *The New York Journal*. 1935. 15 April.
99. Lang Lucy Robins. *Tomorrow is Beautiful*. New York: Macmillan, 1948. P. 255, 260.
100. Lettere da Kharkov. La carestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti del diplomatici italiani, 1932–33 / A cura di Andrea Graziosi. Torino : Einaudi, 1991. P. 168–174.
101. Lettres de Kharkov. La famine en Ukraine 1932–1933 / textes réunis ... par Andrea Graziosi avec la collaboration d'Iryna Dmytrychyn; Préface de Nicolas Werth. Lausanne : Les Éditions Noir sur Blanc, 2013. 280 p.
102. Lyons Eugene. *Assignment in Utopia*. New York : Harcourt, Brace and Co, 1937. 658 p.
103. Malerek Victor. Truth about Soviet–planned famine sought by Ukrainians. *The Globe and Mail*. 1983. March 28.
104. Muggeridge M. The Soviet and the Peasantry: an Observer's Notes. II: Hunger in the Ukraine. *Manchester Gaurdian*. 1933. 27 Mar. P. 9–10.
105. Muggeridge M. The Soviet's War on the Peasants. *Fortnightly Review*. London, 1933. Vol. 39. P. 558–564.
106. Muggeridge M. The Sowiet and the Peasantry: Observer's Notes. I: Famine in North Caucasus. *Manchester Gaurdian*. 1933. 25 Mar. P. 13–14.
107. Muggeridge Malcolm. *Winter in Moscow*. Boston: Little, Brown, and company, 1934. 347 p.
108. Policy of Soviet Regime Scored by Ukrainians Here: Responsible for Millions of Deaths from Starvation, It I Claimed. *Winnipeg Free Press*. 1933. 18 Sept.
109. Prior Neil. Journalist Gareth Jones' 1935 murder examined by BBC Four/ URL : faminegenocide.com/resources/bbc_garethjones.htm
110. Resolution on the Commemoration of the Holodomor, the Ukraine Artificial Famine (1932–1933) / European Parliament Official Website. –

- 23.10.2008 URL : <http://www.europarl.europa.eu/oeil/FindByProcnum.do?lang=en&procnum=RSP/2008/2642>
111. Sabline E. Famine in Russia. *The Times*. 1933. 12 June. P. 10.
 112. Serbyn Roman. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. *New Review. A Journal of East–European History*. 1968. Vol. 8. № 3. P. 93.
 113. Sławski F. *Słownik prasłowiański*, 2001, p. 30/
 114. Stuttaford Andrew. Prize specimen: the campaign to revoke Walter Duranty’s Pulitzer. *The Ukrainian Weekly*. 2003. June 29.
 115. «Tell them we are starving»: the 1933 Soviet diaries of Gareth Jones. Kingston, Ontario, Canada: Kashtan Press, 2015. 275 p.
 116. The Final Report of the International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine. Part 9 / The Ukrainian World Congress Website. 1990. URL: www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf
 117. The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / ed. By M. Carynnyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan; with a forew. by M. R. Marrus. Kingston, Ontario; Vestal, New York : Limestone Press, 1988. 493 p.
 118. The Holodomor reader: a sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine. Toronto : CIUS Press, 2012. XIV, 386 p.
 119. The Holy See and the Holodomor: documents from the Vatican secret archives on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine. Toronto : University of Toronto, Chair of Ukrainian Studies.2011. 98 p.
 120. The Holy See and the Holodomor: documents from the Vatican secret archives on the Great Famine of 1932-1933 in Soviet Ukraine. Toronto : University of Toronto, Chair of Ukrainian Studies.2011. 98 p.
 121. The Man–Made Great Famine in Ukraine of 1932-1933 (Holodomor) / at the Harriman Institute; School of International and Public Affairs; Columbia University, New York. URL: http://www.garethjones.org/holodomor_speech.htm

122. Walker T. 6 000 000 Starve to Death in Russia. New York Evening Journal. 1935. 18 Febr. P. 1–10.
123. Wells C. Kapoot. The Narrative of a Journey from Leningrad to Mount Ararat in Search of Noah's Ark. New York : Robert M. McBride & Co., 1933. 264 p.
124. 25th Annual Conference on Ukrainian Subjects. Urbana, University of Illinois, 23rd June 2006. Latest News Relating to the Memory of Gareth Jones. URL: <http://www.garethjones.org/news.htm>.

ДОДАТКИ

Додаток А

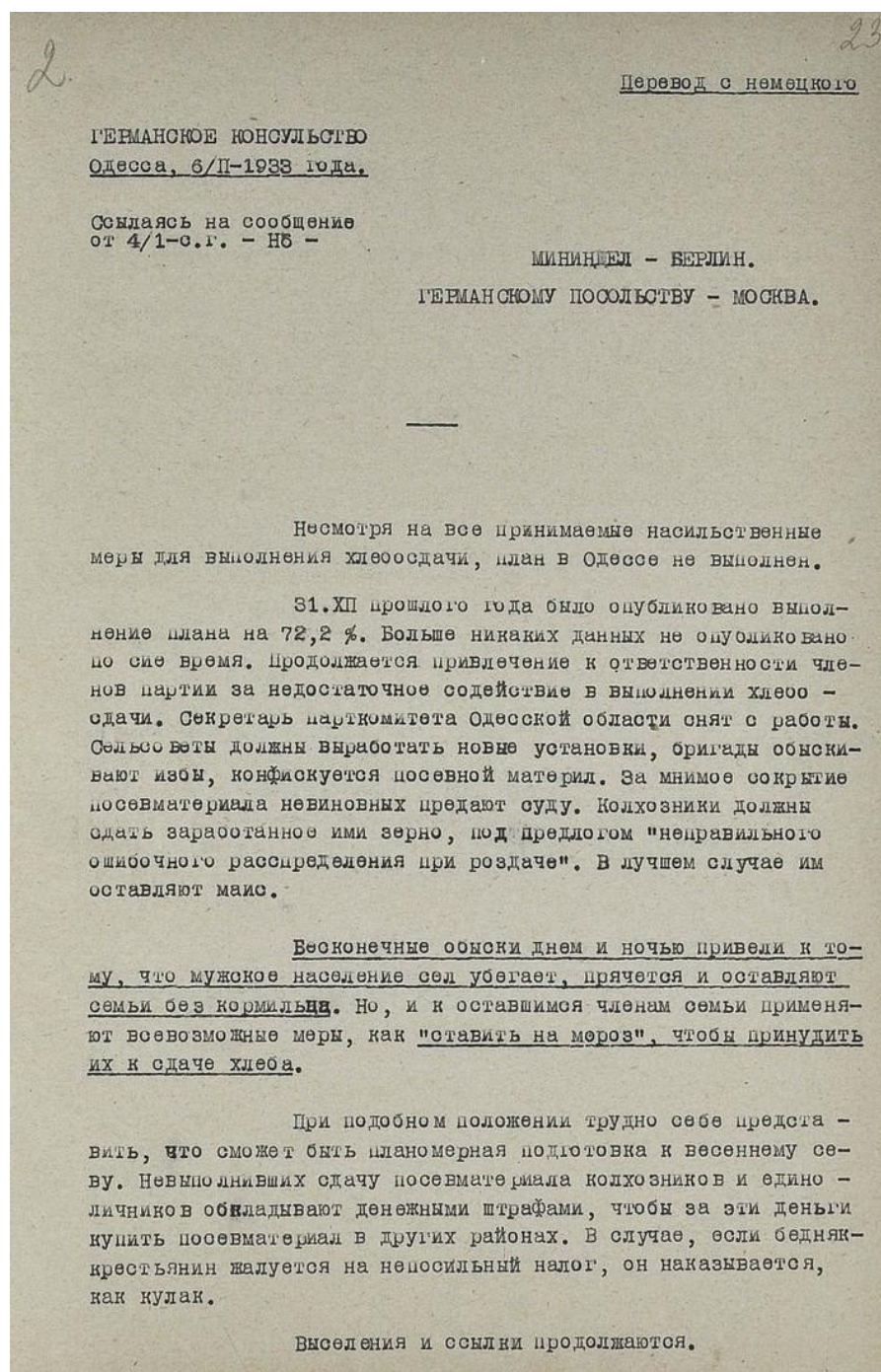

Рис. 1.1 Лист німецького консула в м. Одесі про вилучення зерна в українських селян

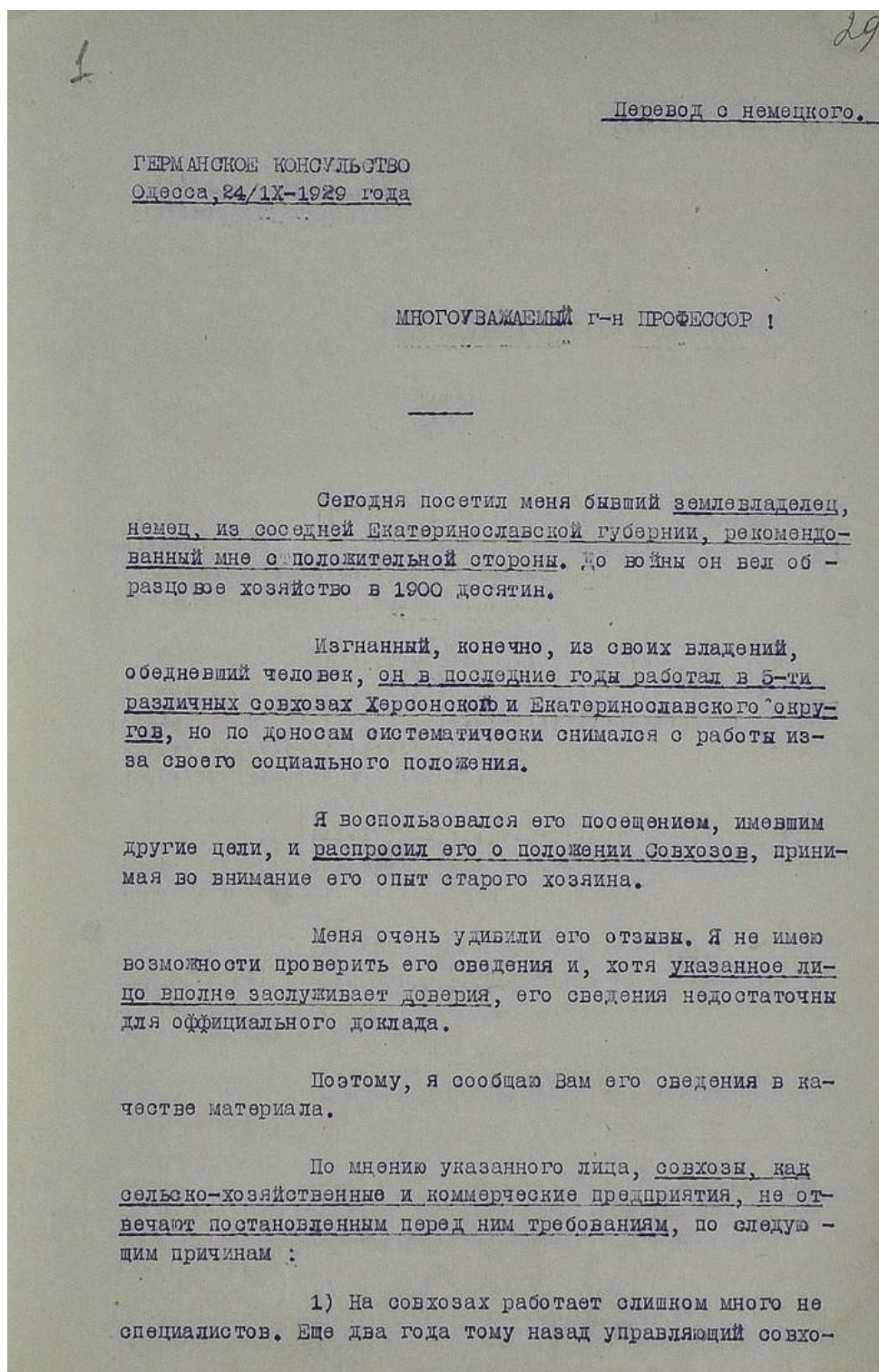

Рис. 1.2 Лист німецького консула про ситуацію в радгоспах

РОЗСЕКРЕЧЕНО		Сов. секретно.
ОДЕССКИЙ ОБЛАСТНОЙ ОТДЕЛ „Г. П. У.“		№ 435
Особый	Отдел	Агент: Мелодер
Агентурная сводка		Дело: 19/У-32 г. 1933 года
СО Д Е Р Ж А Н И Е	З а м е т к и	
<p>19/У-в 11 час. утра ТАНАКА поехал в Дип-агентство НКВД, где пробыл минут 20 и вернулся в консульство. Вскоре после приезда шоферу велели вновь подеть машину, в которую сели ТАНАКА с женой, МИТАНИ с женой и приехавший 16/У-японец из Москвы. ТАНАКА велел поехать к Ходжибобеевскому лиману. С 5-ой станции взяли в степь, где остановили машину, расположились на траве и сели все завтракать, продукты и вино было ими захвачено из дому. Когда они сидели и завтракали показались каких-то две рабочих. ТАНАКА подзвал их и дал каждому по одному яичку и маленькому кусочку хлеба с икрой. Рабочие долго благодарили и ушли. Спустя минут пять подошла к ним группа рабочих человек в 8, которые поздоровались и стали пристально их разглядывать. Японцы в это время закончили кушать. ТАНАКА что-то</p>		
<p>сказал МИТАНИ на японском языке, после чего МИТАНИ собрал все об"едки и передал их рабочим. Один из них заявил, что ему этого не нужно, а остальные жадно схватили эти об"едки стояли шагов 5-6 уселись на траве и поели все, что там было. Когда они закончили кушать, вновь подошли к японцам и благодарили их, указывая что даже уже такого хлеба не ели. ТАНАКА здесь же заснял их своим фотоаппаратом. Несколько я смог разобрать-это были строительные рабочие, которые где-то недалеко разбирали строительный камень. Когда рабочие ушли, над этим местом показался аэроплан, который ТАНАКА пытался заснять, удалось ли ему это - не знаю. Приблизительно к 2 час. дня все вернулись в машине в город.</p> <p style="text-align: center;">верно:</p>		

Рис. 1.3 Агентурне донесення про сніданок японського консула Танаки з дружиною та Мітани з дружиною на природі, де вони поділилися їжею з голодуючими робітниками